

ТАРИХ ВА ШАҲС

А. МУҲАММАДЖОНОВ, Қ. РАЖАБОВ

АМИР ИБРАҲИМ

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2013

УЎК: 94(575)(092) Амир Темур

КБК 63.3(5Ў)4 - *Ўзб. тарихи*
М-81

Лойиҳа муаллифи:
тарих фанлари доктори
Қаҳрамон Ражабов

Такризчи:
Фулом Каримий

412327
10 181

2014/12

A

1488

Alisher Navoiy

nomidagi

O'zbekiston MK

ISBN 978-9943-01-908-9

© «O'ZBEKISTON» HMIY, 2013

Биз ким, Мулки Турон, Амири Туркистонмиз. Биз ким, миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи Туркнинг бош бўғинимиз.

Амир ТЕМУР

Амир Темурдек тарихий шахсларни, саркарда ва соҳибқиронларни тарих тақозоси, шу замон талаблари, керак бўлса, замон эҳтиёжи ҳаётга олиб келади ва ул зотларнинг фазилат-хусусиятларини намоеън қилишга замин яратади. Бундай қонуниятни кўплаб мисолларда тасдиқлаш мумкин.

Ўзбекистоннинг бугунги озодлигини мустаҳкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир. У давлат пойдеворини қурган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилик борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этади.

Ислом КАРИМОВ

СЎЗБОШИ

Инсоният тарихида ўчмас из қолдирган машҳур саркарда, буюк давлат арбоби соҳибкирон Амир Темурнинг дунёга келиши, ҳаётий фаолияти ва авлодларга қолдирган беназир мероси ҳақида сўз юритилар экан, аввало, шунини таъкидлаш жоизки, унинг буюк даҳоси инсоният ўтмишида содир бўладиган оддийгина ҳаётий воқеа ёки кундалик ҳодисалардан моҳиятан ҳамда оқибатан тубдан фарқ қилган.

Амир Темур дастлаб Кеш (Шах-рисябз) музофоти ва Қашқадарё воҳсининг кўкаламзор ўтлоқларию мафтункор табиати, чопкир йилки ва тулпор уюрларига шайдо бўлиб, ёшлик чорлариданок ўта чапдаст чавандоз, нишонни мўлжалга беҳато оладиган

мерган сифатида шаклланган. Шу боис у замонасининг ниҳоятда жасоратли ва кучли, забардаст ҳарбий йўлбошчиси бўлиб вояга етди.

Мовароуннаҳрдек азиз юрти Чингизхон бошлик мўғул босқинчиларининг ҳужумлари оқибатида оёқ ости этилиб, эркинлигидан маҳрум қилинган, буюк саркарда соҳибқирон мамлакатдан ёғийни қувиб чиқариш, юрт ҳудудларини мустаҳкамлаш, Туронда кучли, марказлашган буюк давлатни ташкил этиш вазифасини уддалади. Тарихан янги босқичда содир бўлган кескин ўзгаришлар, шубҳасиз, ўша замон талаби, аجدодларимизнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий ҳаёти билан узвий бириккан ҳолатда чамбарчас уйғунлашган вазиятда намоён бўлди.

СОҲИБҚИРОННИНГ ТУФИЛИШИ ВА ТАРИХ ШОҲСУПАСИГА ЧИҚИШИ

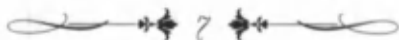
Амир Темур тарихий манбаларда *Темур*, *Темурбек*, *Амир Темур* ва *Соҳибқирон* номлари билан бир каторда, *Амир Темур Кўрагон*, *Соҳиби жаҳон* (Олам эгаси) ҳамда *Соҳиби адл* (Адолат ўрнатувчи) каби катор улуг ва кутлуг номлар билан ҳам тилга олинади. Айрим форсий асарларда у Темурланг деб аталиб, Европа мамлакатларида Тамерлан номи билан шуҳрат топган. Бу номлар асосида Амир Темурнинг улкан ҳаётий жасорати муҳрланган. Чунки мазкур буюк тарихий шахс Ватан озодлиги ва мустақиллиги,

аҳолисининг тинчлиги ва эркинлиги, мамлакатнинг бутунлиги ва ободлиги йўлида бир умр от устида муттасил фаолият кўрсатган, марказлашган буюк салтанат ташкил этиб, уни оқилона ва одилона бошқарган. У жангларда ўнг оёғи ва ўнг қўлидан ярадор бўлган эди.

Амир Тему́р Кеш (ҳозирги Шахрисабз) шаҳри яқинидаги Хўжа Илғор қишлоғи (ҳозирги Яккабоғ тумани)да 1336 йил 9 апрель кuni дунёга келди. Унинг киндик кони тўкилган жой қадимда Хушжуйи обигар, яъни Зилол сувли чашма номи билан юритилган. Мазкур ҳаётбахш чашма сувлари туфайли бу маскан атрофида аҳоли тўпланиб, қишлоқ қад кўтарган, кейинчалик бу жой Хўжа Илғор номи билан юритила бошлаган.

Соҳибқироннинг тўлиқ исми *Амир Тему́р ибн Амир Тарагай ибн Амир Барқулдир*. Унинг онаси “пошша, пошшахон, султон оғо” маъноларини англатувчи Такина Хотун (аслида Тегина) исми билан аталган. Такина

Хотун Бухоро уламоларининг пешво-
си мавлоно Садр-аш-Шариъа, яъни
шариат улуғи номи билан шухрат
топган қонуншунос олим Убайдул-
лоҳ ал-Бухорий ибн Тож аш-Шариъа
Маҳмуднинг қизи бўлган. Маъкур
шарофатли аёл Бухоронинг солиҳ
фарзанди, Кешнинг жасур онаси ҳи-
собланган.

Амир Темурнинг отаси Тарағай
(тўғрироғи Тўрғай) Нўён (ноиб ёки
ўв минг қўшин бошлиғи) ва ама-
киси Ҳожи Барлос туркий барлос
уруғининг бий (бошлик, оқсоқол)ла-
ри ва йирик мулкдор амирларидан
эди. Ҳатто Амир Муҳаммад Тарағай
Чигатой улусининг эътиборли бекла-
ридан ҳисобланган. Унинг аجدодлари
Кеш вилоятида ҳокимлик қилишган.
Шу боис Амир Темурнинг отаси
йилда бир маротаба Или (Элсуви)
дарёси бўйида буюк хон томонидан
чақириладиган юрт бекларининг қу-
рултойига таклиф этилар ва у бундай
йиғинларда муттасил қатнашар эди.
Шарафуддин Али Яздийнинг таъриф-

лашича, Тарағай олимларга, хайрли ишларни амалга оширувчи такводор кишиларга марҳаматли ва меҳрибон бўлиб, уларнинг мажлисларида иштирок этарди. Тарағайбек пири Шамсуддин Кулолга, айниқса чуқур эҳтиром кўрсатган. Кейинчалик шайх Кулол Амир Темурнинг ҳам пири бўлган.

Сохибқироннинг ёшлиги киндик кони тўкилган замин – Кешда кечади. У ёшлик чоғларидаёқ чавандозлик ва овга ишқибоз бўлиб, камондан нишонга ўқ узиш, от чоптириб, қиличбозлик қилиш ва “гўйи-чавгон” (от устида ўйналадиган теннисга ўхшаш ўйин) ларда фаол қатнашиб, турли-туман ҳарбий машқ ва эркин ҳаракатлар билан машғул бўлишни ниҳоятда ёқтирар эди. Шу аснода Амир Темур тулпорларни саралаб ажрата оладиган мохир чавандоз ва довюрак баҳодир сифатида вояга етади.

Амир Темур табиатан оғир-босик, теран фикрловчи ва ниҳоятда идрокли ҳамда зийрак, кишилардаги қобилият, фазилат, айниқса, самимиятни тез-

да фаҳмлаб оладиган инсон бўлган. Мана шундай фазилатлари туфайли у ўспиринлик чоғларидаёқ атрофига тенгқурлари орасидан садоқатли дўстларни ажратиб ололган. Унинг теварагига болаликдаги дўстлари ва мактабдошлари тўпланишиб, биргалашиб ўйнашар, машқ қилишар, мусобақаларда иштирок этишар, секин-аста навкар бўлишиб, ҳарбий гуруҳга бирлашиб, шаклланишган ва вояга етишган. Унинг гуруҳида Аббос Баҳодир, Жаҳоншоҳ бек, Қимори Иноқ, Султоншоҳбек, Ҳиндушоҳ, Қарқара ва бошқалар бўлган. Кейинчалик улар Соҳибқироннинг сафдошларига айланиб, унинг кўп сонли жанговар кўшинида асосий лашкарбошилар сифатида фаолият кўрсатганлар.

Амир Темур илк ҳарбий фаолиятини кўл остидаги навкарлари билан айрим вилоят амирларига хизмат қилишдан бошлаган: уларнинг ўзаро курашларида қатнашиб, жасорат кўрсатган, жангларда чиниққан,

харбий маҳоратини оширган. Довруғи Қашқадарё воҳаси бўйлаб кенг ёйилган. Ёш Темурнинг ақлу заковати, шижоат ва шуҳрати уни Мовароуннахрнинг нуфузли амирларидан Амир Хиёр Ясовурий ва Амир Қазағон билан яқинлаштиради. Тарихчи Хондамирнинг ёзишича, отаси Амир Тарағай ўрлини 1355 йилда аввал Амир Жоку Барлоснинг қизи Нурмушк (Нурёғди) оғога, сўнгра ўша йили Қазағоннинг набираси ва Амир Хусайннинг синглиси Улжой Туркон оғога уйлантиради. Кейинги никоҳ туфайли Амир Темур билан Балх ҳокими Амир Хусайн ўртасида иттифок юзага келиб, улар биргаликда мўвулларга қарши курашадилар.

Амир Темурнинг Мовароуннахрни озод қилиб, уни бирлаштириш йўлидаги ҳаракати XIV асрнинг 60-йилларида бошланган эди. Чунки шу юз йилликнинг 50-йиллари охирида мамлакатда мўғул амирларининг ўзаро кураши авж олиб, Амир Қазағон ўлдирилган, Мовароуннахрда

сиёсий парокандалик кучайиб, оғир танглик ҳукм сурмоқда эди. Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр” номли китобида баён этилишича, ўша вақтда улус ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетган. Самарқанд вилоятида Амир Баён Сулдуз, Кешда Амир Хожи Барлос, Хўжандда Амир Боязид Жалойир, Балхда Улжой Буға Сулдуз, Шибирғонда Муҳаммадхожа Апарди Найман, Кўхистонда Бадахшон шоҳи Амир Сотилмиш, Хутталонда Кайхусрав, Ҳисори Шодмон худудида Амир Ҳусайн ва Амир Хизр Ясовурийлар ўзларини ҳокими мутлак деб эълон қиладилар.

Бу даврда Чигатой улусининг шарқий қисми — Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилаётган мўғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир вазиятдан фойдаланиб, бу ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатишга ҳаракат қиладилар. Мўғулистон хонларидан Туғлуқ Темур ва унинг вориси Илёсхожа 1360–1361 ва 1365 йилларда Мовароуннаҳрга бир неча

бор бостириб кирадилар. Уларнинг босқинчилик юришлари ва зулмига қарши халқ ҳаракати бошланади. Бирок Мовароуннаҳр амирлари халққа бош бўлиб, босқинчиларга қарши курашга журъат эта олмайдилар. Уларнинг бир қисми душманга бўйсунди, иккинчи қисми эса эл-юртни тарк этиб, қўшни мамлакатлардан бошпана излайди. Кеш вилоятининг ҳокими Амир Ҳожи Барлос Хуросонга қочади. Мана шундай ўта оғир паллада сиёсат майдонига Амир Темур кириб келади. Мўғулларга қарши кураш учун кучлар нисбати тенг эмаслигини ҳисобга олган 24 ёшли Амир Темур 1360 йилнинг бошида Туғлуқ Темур томонидан юборилган беклар билан Ғузорда учрашади.

Туғлуқ Темурхон ва унинг Мовароуннаҳрда бостириб келган қўшин бошликлари билан учрашувга ундаган сабаблар Амир Темур тилидан кейинчалик "Темур тузуклари" да қуйидагича ифодаланган: *"Мен ҳам Хуросонга ёки бўлмаса Туғлуқ Темур-*

хоннинг қошига бориш-бормаслигимни билмай иккиланиб қолдим.

Шу ҳол асносида пирим [Тайободий]дан маслаҳат сўраб хат ёзган эдим, ушбу мазмунда жавоб ёзиб юборибдилар: “Тўртинчи халифа (Ҳазрати Али ибн Абу Толиб) дан, унга тангрининг караму марҳамати бўлсин, бир киши сўрабдики, осмон – камон, ер – камон ипи, ҳодисалар ўқ бўлса, инсонлар ул ўққа нишон бўлса, отғучи [эса] – Худойи таоло бўлса, унинг қудрати яна ҳам улуг бўлсин, одамлар қаерга ҳам қочадилар?” Халифа жавоб қилиб: “Одамлар Тангрининг қошига қочсинлар”, дебдилар. Шунга ўхшаш сен ҳам ҳозир Туғлуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйини тортиб олгил”.

Бу жавоб келиши билан кўнглим кўтарилиб, юрагим бундан қувват олди ва Туғлуқ Темурхон қошига боришга аҳд қилдим. Лекин бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур

эдим. Туглуқ Темурхон олдига бориш-
дан аввал Куръондан варақ очсам,
“Сурайи Юсуф” алайҳиссалом чиқди
ва Куръони Мажид ҳукмига амал
қилдим”.

Кейинчалик Амир Темур ўзининг
бу ҳаракатини аҳолини мўруллар то-
монидан талон-торож этишдан ҳимоя
қилишнинг бир йўли, яъни пухта
ўйланган режа (тадбир) деб баҳолади.
Юз минг отлик аскар қилолмаган
ишни бир тўғри тадбир билан амалга
ошириш мумкин экан, деб буюк сар-
карда ўз фикрини изоҳлайди.

Хуллас, Амур Темур хон хизмати-
га ўтиб, унинг ёрлиғи билан ўз вилоя-
тининг доруғаси (бошлиғи) этиб та-
йин қилинади. Бундай донолик билан
Амир Темур мўрулларнинг навбатдаги
талон-торожининг олдини олган, мам-
лакат ва аҳолини фалокатдан қут-
қарган эди.

МОВАРОУННАХР УЧУН КУРАШ

Мўғулистон хонининг Мовароуннахр устидан ҳукмронлиги узок давом этмади. 1361 йил кузида Тувлук Темур бу ерда ўғли Илёсхожани хон сифатида қолдириб ҳамда Амир Беккичик ва Темурбекни унинг хизмати-га тайин этиб, ўз юрти Мўғулистонга қайтади. Аммо ёш хон давлат ишларига эътиборсиз бўлиб, кўп вақтини маишатда ўтказарди. Ҳаётий тажрибаси бой бўлган Амир Беккичик бундан фойдаланиб қолади. Саройдаги ўз тарафдорларининг мададига таяниб, у бутун ҳокимиятни ўз қўлига олади. Бундан Темурбек норози бўлади.

Хуллас, Мовароуннахрнинг ҳукмдори этиб тайин килинган Илёсхожа ва унинг лашкарбошиси Амир Беккичик билан Амир Темур мураса қила олмай, мамлакатни тарк этишга мажбур бўлади (1361 й.). Сўнгра қайноғаси Балх ҳокими Амир Ҳусайн билан бирлашиб, куч тўплаб, аввал бебош амирларга қарши ички ва

мўғулларга қарши ташқи кураш олиб боради.

Шу вақтдан эътиборан Темурбек ўз тақдирини худди ўзидек ёш, ши-жоатли Амир Ҳусайн билан боғлайди. Улар икковлон омад излаб, Хоразмга йўл олишади, бироқ омад улардан юз ўгиради. 1362 йили Моҳан (ҳозирги Мари) яқинидаги Маҳмудий деган жойда туркман Алибекнинг қўлига тушгунларича, улар чўлу биёбонларда кўп сарсон-саргардон бўладилар. Улар 62 кун унинг қўлида туткунлик азоби-ни бошдан кечирадилар. Алибекнинг нияти уларни эронлик савдогарларга сотиш бўлиб, қарвон келишини пой-лаб ётганди. Бироқ ҳар иккаласи Алибекнинг акаси Муҳаммадбекнинг ёрдами билан озодликка эришадилар. Амир Темур ва Амир Ҳусайн ўзаро баҳамжиҳат ҳаракат қилишга кели-шиб олиб, Бухоро яқинидаги Занда-не қишлоғида вақтинча ажралиша-дилар. Амир Темур лашкар тўплаш мақсадида Ўзбекистонга, Амир Ҳусайн эса Амударёнинг бўғида қолди.

йўл олади. Улар бироз вақтдан кейин Хуросоннинг Хилманд дарёси бўйидаги Гармсир вилоятида учрашишга қарор қиладилар. Улар маълум муддат ўз қўшинлари билан Сейистон ҳокими Малик Қутбиддин хизматида бўлишади.

1362 йил кузида Сейистон вилоятида содир бўлган жангда Амир Темур ўнг сони ва ўнг қафтидан жароҳатланади. Шунга карамай, Амир Темур ва Ҳусайн икки йил давомида Илёсхожа бошлиқ мўғуллар билан бир неча бор жанг қиладилар. Нихоят, 1364 йил охирида улар мўғул қўшинларини Мовароуннахрдан қувиб чиқаришга муваффақ бўладилар.

Лекин унумдор ва серҳосил Мовароуннахр қўлдан кетишини истаманган Илёсхожа 1365 йил баҳорида Туркистон томон яна қўшин тортади. Тошкент билан Чиноз (Чинас) оралиғида Чирчик дарёси бўйида 22 май куни икки ўртада шиддатли ҳарбий тўқнашув содир бўлади. Тарихда у “Лой жанги” номи билан

шухрат топади. Чунки ўша кун кучли жала қуйиб, жанг майдони (жанггоҳ) ботқоқликка айланган, хатто суворийлар лойга ботиб қолган. Жангда Амир Темур қўшини қолибона ҳужум қилиб, душман қўшинининг ўнг қанотига қакшатқич зарба бераётган бир пайтда Ҳусайн ўз навкарларини рақибнинг сўл қанотига қарши ташлаш ўрнига, жанг майдонини хиёнаткорона тарк этади. Амир Темур эса мағлубиятга учраб, чекинишга мажбур бўлади.

Бу ғалабадан сўнг Илёсхожа ҳеч қандай қаршилиққа учрамай, Хўжанд ва Жиззах (Дизак) каби яна бир қанча шаҳар ва мавзеларни эгаллаб, Самарқанд устига юради. Самарқанд ўша пайтларда катта қўшинга қаршилиқ кўрсата олмасди. Шаҳарнинг на мустаҳкам истеҳкомлари, на қуролланган сипоҳийси бор эди. Бек ва амирлар шаҳарни тарк этган эдилар. Бирок халқ мўғулларга қарши кўтарилади ва шаҳарни мудофаа қилиш учун астойдил бел боғлайди.

Узоқ давом этган мўғуллар хукмронлигига қарши кўтарилган бу халқ ҳаракати тарихда сарбадорлар ҳаракати номи билан шуҳрат топади. Сарбадорлар шаҳар мудофаасини бошқаришни ўз кўлларига оладилар. Уларга мадраса толиби Мавлонозода Самарқандий, жун титувчилар маҳалласининг оқсоқоли Абу Бакр Калавий Наддоф ва мерган мавлоно Хўрдак Бухорийлар бошчилик қиладилар.

Тарихчи олим Муиниддин Натанзий ўзининг “Мунтахаб ут-таворихи Муиний” (“Муиний тарихлари танланмаси”) асарида Самарқанд сарбадорлари фаолиятига батафсил тўхталиб ўтади. У сарбадорлар кўзғолони ва уларнинг йўлбошчиси Мавлонозода ҳақида қуйидаги муҳим маълумотларни келтиради: *“Мовароуннаҳр лашкари мўғуллардан мағлуб бўлгач, дилларидаги қўрқувнинг зўридан Мовароуннаҳрни ўз ҳолига ташлаб, (юқорида) зикр қилинганидек, Жайхундан кечиб ўтди. Мўғул лашкари*

етиб келаётганлиги ҳақидаги овозлар кучайиб, саварқандликлар вужудини ларзага солди. Жамикки хосум, оддий одамлар ва аъёнлар ўзаро кенгашмоқ мақсадида жоме масжидига тўпланишди. Дилларини қоплаган қўрқув ва ваҳима зўридан қўл ва оёқлари шалвираб, ожизона зору илтижодан бошқа нима қиларини билмасдилар. Бухоро зодагонларидан бўлган бир одам илм таҳсили учун Самарқандга келган бўлиб, авом халқ ўртасида бир қадар эътиборга эга эди. Одамларни изтиробли ҳолатда кўргач, у минбарга дадил қадам қўйиб юқори кўтарилди ва шаҳар ақобирлари томонга юзланиб деди: "Олам ишларидан хабардор ва сардорлик вазифасини ўз уҳдасига оладиган бир кишисиз ожиз авомнинг иши ўнганмайди. Айниқса, бугун халойиқ қаттиқ ғалаёнга келди. Мамлакатнинг ҳақиқий ҳукмдори осойишта замонда (халқдан) божу хирож йиғарди. Бугун кучли душман бостириб келганида эса, бечора раиятни бошлиқсиз

қолдириб, ўз жонини омон сақлашни
ихтиёр этди. Шу қадар огир боло-
лар юзланиб, ҳодисалар ёмғири кул-
фат тўфонини эргаштириб келган
пайтда кофирларнинг мусулмонлар-
дан жузя йиғмоқлари ва исломнинг
исмат уйидаги юзи берк аёлларини
чўриликка ҳайдаб кетмоқларига йўл
қўймоқ (бизга) раво эмасдир. Бас, бу
борада барча фикр юритмоғи вожиб-
дир. Барча динларда тасдиқланган
ва олам аҳлига равшанки, жиҳодга
отланиб ўзини (ёв) зулмидан халос
қилмоқ ва мусулмонлар осойиштали-
ги учун қайгурмоқ худди беш вақт
намоз ўқимоқ ва рамазон ойида рўза
тутмоқ каби фарздир ҳамда жами-
ки мусулмонларнинг бу ишда мадад
кўрсатмоқлари вожиб эрур. Маҳшар
куни яратган эгам – унинг шара-
фи зиёда бўлсин – сиз улуғлардан
(жиҳод кундаги) муомала тар-
зингизни сўраб – суриштиргусидир.
Ҳозир ушбу масжид, яъни Оллоҳ
уйида йиғилган авом халқ ва аъён-
лар орасидан ким бу хатарли ишни

бажармоққа бел боғлаб, бундоқ (оғир) синовни ўз зиммасига олади? Кимнинг кўнглида нима гап бўлса айтинг, илло дин иши бундоқ пайсалга солинишига рози бўлмангиз". У бу хилда оммани таъсирлантирадиган ва омма кўнглига етиб борадиган нутқ сўзлагач, авоммуннос орасидан баяк-бор ҳайқириқ кўтарилди ва барча унга таҳсинлар ёғдирди. Аммо зодагонлар ва барча улуғлар бу вазифани бажармоқдан ўзларини бутунлай четга тортдилар ва биронтаси ҳам бу ишни ўз зиммасига олмади. Бир неча лаҳзадан сўнг бояги киши белидаги қиличини суғуриб бўйнига қўйди ва авом тарафга юзланиб деди: "Эй мусулмонлар, мен ўзимни сизлар учун фидо қилдим ва бу ҳалокатли улкан ишни ўз зиммамга олдим. Сиз нима дейсиз?".

Авом барабар сурон кўтарди ва якдиллик билан унинг даъватини қабул этиб, унинг номига қасамёд қилишди. Шундан сўнг у минбардан тушиб, масжид аҳлига имомлик қилди ва шижоат билан барча (қилиниши лозим

бўлган) ишларни рўйхатга олиб, тартибга солишга киришди. Одамлар уни бутун борлиқлари билан шу қадар севишардики, нимаики буюрмасин, ўша ишни бажо келтирмоқ учун иштиёқ ва рағбат билан жонлари борича тиришардилар. У кўчаларнинг бошига баъзи жойларда ходалар қоқиб, баъзи жойларида эса тунроқ тортиб ва гишт териб, кўчабандлар ясашни буюрди ва бу жойларга муҳофизлар қўйди. Ўзи ҳам кечаю кундуз гоёат ҳушёр бўлиб, маҳаллалар ва шаҳар атрофини тинимсиз айланар ва ҳеч бир жойда бир неча лаҳзадан ортиқ тўхталмасди”.

Мудофаачилар шаҳарда мўғулларга қакшатқич зарба берадилар. Илёс-хожа дастлаб Самарқандни, сўнгра бутун Мовароуннаҳр худудини ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Шаҳарда халқ ҳокимияти ўрнатилади ва айрим ислохотлар ўтказилади. Бадавлат мулкдор кишиларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, камбағал-йўқсилларга тарқатилади. Жон боши-

дан олинадиган жузъя солиғи бекор килинади. Бундай айрим ўзгаришлар хукмдор табақа вакилларининг кескин норозиликгига сабаб бўлади. Натижада Самарқандда беқарорлик вужудга келади.

Сарбадорлар бошлик самарқандликларнинг Мўғулистон хони Илёс-хожа устидан ғалабаси ва шаҳардаги беқарорлик тўғрисидаги хабар Амир Темур билан Амир Ҳусайнга бориб етади. Амир Темур қишни Қаршида, Амир Ҳусайн эса Амударё бўйида ўтказиб, 1366 йил баҳорида Самарқандга йўл оладилар ва шаҳар яқинидаги Конигил мавзеига келиб тушадилар. Беклар сарбадорларнинг етакчилари билан музокара олиб борадилар. Сарбадорларнинг душман устидан қозонган ғалабаларидан мамнун бўлганликларини ва улар билан учрашмоқчи эканликларини билдирадилар. Учрашувнинг биринчи кунда беклар уларнинг шарафига зиёфат бериб, шаънига ҳамду санолар айтадилар. Бироқ эртаси куни Абу Бакр

Калавий Наддоф билан Хўрдак Бухорийлар дорга тортиладилар. Мавлонозодани эса Амир Темур кафолат бериб кутқариб қолади. Шу тариқа сарбадорлар йўлбошчисиз қолдирилиб, ҳаракат бостирилади. Мовароуннаҳрда Амир Хусайннинг ҳукмронлиги ўрнатилади. Аммо кўп вақт ўтмай Хусайн билан Амир Темурнинг ўзаро муносабати кескинлашиб, очикдан-очик низога айланади. 1366–1370 йиллар давомида улар ўртасида бир неча бор ўзаро тўқнашувлар ҳам бўлиб ўтади. Амир Темурнинг обрў-эътибори йил сайин кучайиб бораётганидан хавфсиз раган Амир Хусайн Балхга қайтиб, шаҳарнинг қалъа деворлари ва истеҳкомларини мустаҳкамлашга киришади. Балх, Қундуз ва Бадахшондан кўп сонли лашкар ҳам тўплайди. Кеш ва Насаф (Қарши) вилоятларига бош бўлган Амир Темур ҳам Амир Хусайнга қарши ҳал қилувчи жангга ҳозирлик кўради.

АМИР ТЕМУР – МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ АСОСЧИСИ

Мовароуннахрда XIV асрнинг 60-йилларида ҳукм сурган оғир сиёсий ва иқтисодий вазият мамлакатни бирлаштириб, кучли бир давлат ташкил этишни тақозо этмоқда эди. Амир Темур замонасининг бундай талабини ўзга амирларга нисбатан яхшироқ тушунарди ва Амир Ҳусайндан фарқли ўлароқ, марказлашган давлатнинг ҳаётий моҳиятини чуқурроқ англай оларди. Шунинг учун ҳам у ўз фаолиятининг дастлабки босқичидаёқ барча саясий-ҳаракатларини Мовароуннахрда марказлашган салтанат тузишга қаратади. Ўз мақсадини амалга оширишда у руҳонийлар, ҳарбийлар, савдогарлар ва шаҳар хунармандлари табақаларига суянади. Амир Темур тарқок мамлакатни бирлаштиришга киришар экан, курашни, аввало, ички ғанимларини бўйсундиришдан бошлайди. 1370 йилнинг баҳорида у Балх ҳукмдори

Амир Хусайнга карши аскар тортади. Қўшин Термиз яқинидаги Биё (Биёбондашт) қишлоғига етганида маккалик шайх Саййид Барака Амир Темурга пешвоз чиқади. Шайх Барака унинг фаолиятини қўллаб-қувватлаб, унга олий ҳокимият рамзи – катта ноғора (табл) билан ялон (давлат байроғи)ни тортиқ қилади. Шубҳасиз, бу шарофатли воқеа муҳим сиёсий аҳамиятга эга эди. Чунки тортиқ қилинган бу икки рамз унинг буюк келажакдан башорат қилгандай эди.

Балхга стар-етмас Ўрпуз мавзеида Амир Темур беклару амирлар билан машварат (кенгаш) ўтказиб, эл-юрт эндиликда Мовароуннаҳр подшолиги деб аталишини эълон қилади. Қўлчиликнинг хоҳиш ва ихтиёри билан ўша давр қонун-қоидаларига кўра, чингизийзодалар авлодидан бўлган Суюрғатмиш ўғлон Мовароуннаҳр подшолиги тахтига ўтқазилади.

Қўшин Балх шаҳрига етиб боргунича унга йўл-йўлакай янгидан-янги кучлар келиб қўшилади. Шу аснода

Амир Хусайннинг аксарият амирлари уни тарк этадилар. Жангда Амир Хусайн кўшинлари енгилади. Икки кунлик камалдан сўнг, 1370 йилнинг 10 апрелида Балх шаҳри Амир Темурга таслим бўлади. Амир Хусайн асир олиниб, қатл этилади. Бу ғалабадан сўнг Амир Темур Мовароуннахрнинг чингизийлардан бўлган ҳукмдори Қозонхоннинг қизи Сароймулк хоним (Бибихоним)ни ўз никоҳига олади. Хон кизига уйланганлиги муносабати билан Амир Темур “Кўрагон”, яъни “Хоннинг кўёви” унвонини олди.

1370 йилнинг 11 апрелида Чигатой улусининг бек ва амирлари, вилоят ва туманларнинг доруғалари, Амир Темурнинг ёшликдан бирга ҳамроҳ бўлган қуролдош дўстлари, шунингдек, пири Саййид Барака иштирокида қурултой ўтказилади. Унда Амир Темурнинг ҳукмронлиги расман тан олиниб, у Мовароуннахрнинг амири деб эълон қилинади. Гарчи Суюрғатмишхон мамлакат хони деб аталган бўлса-да, янгидан ташкил

этилган давлатни амалда Амир Темурнинг ўзи бошқарди. Вилоятлардаги ҳокимиятни ўғил ва набиралари ҳамда яқин амирлари оркали идора қилди. Ёруғ дунёга келиб, вояга етиб камол топган ота шаҳри Кеш (Шахрисабз)ни эмас, балки Мовароуннаҳрнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида катта ўрин тутган Самарқанд шаҳрини давлат пойтахтига айлантиради. 1370 йилнинг ёзидаёқ шаҳар девори ва давлат қароргоҳи — қалъаси тикланади, сарой ва қасрлар бино қилинади.

Эл-юрт, мамлакат муҳофазаси ҳамда бошқарувида, шунингдек, қарвон йўллари бўйлаб осойишталик ўрнатишда ҳарбий кучнинг аҳамиятини яхши тушунган Амир Темур қўшиннинг таркибий тузилишига алоҳида эътибор беради. У қўшинни ҳарбий жихатдан ислоҳ қилар экан, аввало *амир* ва *амир ул-умаро* каби олий даражали ҳарбий унвонларни жорий этади. Амир, айникса лашкарбошиларни танлаш ва уларни тарбиялаш, ҳарбий қисмлар ва уларнинг жойла-

шиш тартиби, навкар, сарбоз ва суворийларни куроллантириш ҳамда интизом масалаларига жиддий эътибор беради, чунки ички ва ташқи сиёсатида асосан қўшинга суянади.

Амир Темур қўшини ўнталик аскарӣ бирикмалар асосида тузилган ҳарбий қисмлардан иборат эди. Лашкар *туман* — ўн минглик; *ҳазора* — минглик; *қўшин* — юзлик ва *айл* — ўнлик бирикмаларга бўлинган. Амир Темур ўн минглик аскарӣ қисмни бошқариш учун *туман оғаси*; минглик қисмлар учун *мириҳазора*; юзликлар учун *қўшинбоши* ва ўнликлар учун эса *айлбоши* каби ҳарбий мансабларни таъсис этади. Уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, ойлик маошини даражасига мос равишда белгилаб беради. Жангларда баҳодирлик кўрсатиб, ғалаба қозонган амир учун инъомлар ҳам белгилайди. Бирон қўшинни енгган, бирор мамлакат ёки вилоятни забт этган амир *баҳодирлик* мартабаси, давлат кенгашларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда бирон шаҳарнинг

ноиблиги билан сийланган. Аскарый қисмларни вилоятлардан тўплаш билан *тавочи* мансабидаги амалдор шуғулланган.

Амир Темур қўшинда қатъий ҳарбий интизом ўрнатган. Ҳарбий амир, қўшинбоши ёки айлбоши жанг қилиш услубларини пухта билиши шарт бўлган. Оддий навкар низомни қатъий бажариши, жангда аёвсиз ва довюрак бўлиши, омонлик истаган душманга юмшоқ муомала қилиши ва адолатли бўлиши лозим эди.

Ҳарбий юриш вақтида олдинда *хабарчилар*, улар ортидан *ясовул* бўлинмаси, ундан кейинроқда *манғлай* — авангард қисм ҳаракат қиларди. Манғлай билан қўшиннинг асосий қисмлари оралиғида эса қўмондоннинг ҳаракатдаги қароргоҳи ва унинг ён-атрофида *захира* (резерв) қисмлар жойлашган бўлиб, у *изофа* деб юритилган. Амир Темур қўшинининг асосий жанговар қисмлари: *марказ*, *ўнг* — *баронзор* ва *сўл* — *жавонзор* қанотлардан иборат бўлган. Ҳар бир

қанотнинг олдида биттадан кўшимча кўриқчи манғлай – *авангард*, ён томонида эса биттадан кўшимча аскар-ий кўшилмалар – *қунбуллар* бўлар эди. Шу тариқа кўшин етти қисм – *қўллардан* иборат эди. Шубхасиз, етти қўлга – қисмга тақсимлаб жойлаштириш тартибини ҳарбий тактика тарихида биринчи бўлиб Амир Темур жорий этди. Бу қўллар жангда мустақил ҳаракат қилиб, фақат кўшин қўмондонига бўйсунган.

Амир Темур Турону Туркистон, Эрону Форс ва Арабистон мамлакатлари тарихини чуқур билган. Ҳаётда амалий жиҳатдан фойда келтира оладиган ҳар қандай билимни, давлат аҳамиятига эга бўлган ҳар бир масалани ҳал этишда у соҳа билимдонлари ва уламолар билан маслаҳатлашган. Амир Темурнинг сўзи билан айтганда, давлат ишларининг тўккиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат (маслаҳат), қолган бир улуши қилич билан амалга оширилган. Унинг *“Рости-расти”* (*“Куч –*

адолатдадур") деган сўзлари мамлакат ақл-заковат ва адолат билан бошқарилганидан гувоҳлик беради.

Хуллас, Амир Темур давлатни бошқариш ва ҳарбий даҳолик соҳасида ўзига хос бошқарув тизимини яратиб, шу асосда барпо этган буюк салтанат билан жаҳон мамлакатлари ҳукмдорларини лол қолдирган эди.

Соҳибкирон ҳокимият тепасига келгач, дастлабки вақтлардаёқ мамлакатда рўй берган оғир иқтисодий тангликни бартараф қилиш учун, энг аввало, солиқ тизимини тартибга солди. Давлат солиқларини йиғишда аминлар, колонтарлар ва солиқ йиғувчиларни раъиятга нисбатан инсоф ва адолатли бўлишга, қонунга ҳилоф иш тутмасликка чақирди. Чунки салтанатнинг барқарорлиги кўп жиҳатдан раъиятнинг ҳол-аҳволи, унинг давлат ва ҳукмдор-султонга бўлган садоқатига боғлиқ эди. Раъиятни ҳимоя қилиш эса қонун билан мустаҳкамланди. Қонун барчага тенг ва баробар ҳисобланган. Амир Темур

нафақат ўз халқини, балки забт этилган мамлакатларнинг аҳолисини ҳам имкон борича қонун ҳимоясига олган, уларни асирлик ва талон-торожлардан сақлаган.

Амир Темур Мовароуннахрни мўғуллар ҳукмронлигидан озод этиб, бу қадимий мамлакатда мустақил давлат барпо қилган бўлса-да, аммо мазкур диёрда ҳали барқарор тинчлик ва осойишталик ўрнатилган эмас эди. Бир томондан, айрим вилоят ҳокимлари Амир Темур ҳокимиятини тан олишдан бош тортиб турган бўлсалар, иккинчи томондан, мамлакатнинг шарқий ва шимолий ҳудудлари нотинч эди. Мўғулистон билан Оқ Ўрда ҳукмдорлари Фарғона водийсининг шарқи, Ўтрор, Ясси (Туркистон) ва Сайрам шаҳарларига хавф солиб, бу ҳудудларга тез-тез хужум қилар ва аҳолисини талон-торож этарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур дастлабки йилларда мамлакат сарҳадлари хавфсизлигини таъминлашга катта аҳамият берди. Исёнчи

амирларга карши шафқатсиз кураш олиб борилиб, аввал Шибиргон вилояти бўйсундирилди, сўнгра Балх ва Тошкент вилоятлари Амир Темур ҳокимиятини тан олдилар. Аммо Хоразм Ок Ўрда ҳукмдорларига таяниб, хануз бўйсунишдан бош тортарди. Амир Темур Хоразмни Чигатой улусининг ажралмас қисми деб ҳисоблаб, уни ўз давлатига қўшиб олиш сиёсатини тутди. Аммо бу масала элчилар воситасида тинч йўл билан ҳал этилмагач, Амир Темур Хоразм ҳудудига беш маротаба юриш қилди. Хоразмга 1371 йил июнда Амир Темур биринчи бор ҳарбий юриш қилди. Ниҳоят, бешинчи ҳарбий юриш натижасида Хоразм 1388 йилда узил-кесил бўйсундирилди.

Шундай қилиб, Амир Темур Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмни бирлаштириб, йирик марказлашган давлат тузди. Бу улкан ҳудудда яшовчи халқларнинг бирлашуви улар тақдирида ижобий аҳамият касб этди.

АМИР ТЕМУР – ТУРОН ДАВЛАТИ ҲУКМДОРИ

Буюк саркарда Амир Темури бутун минтақани бирлаштириб, йирик марказлашган давлатга асос солди. Бу давлатнинг номи Амир Темури ва темурийлар даври тарихий манбаларида (XIV–XV асрлар) **ТУРОН ДАВЛАТИ** деб тилга олинади. Бирок Ўзбекистонда ҳозирги кунгача нашр этилаётган турли тарихий китоблар, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларида бу давлатнинг номи мавҳум тарзда Амир Темури ва темурийлар давлати деб кўрсатилади. Амир Темури томонидан ёки унинг яқин ва узоқ замондошлари тарафидан ҳеч қачон у асос солган давлат Амир Темури ва темурийлар давлати деб айтилмаган.

Шу ўринда “*Турон*”, “*Туркистон*” ва “*турк*” атамалари тўғрисида тўхталиб ўтишни жоиз деб топдик.

ТУРОН – туркий халқлар яшайдиган улкан ҳудудни англатувчи тарихий атама, ижтимоий-сиёсий ва ма-

даний тушунча. Турон атамаси бундан тахминан 2700–3000 йил олдин дастлаб тур(к) лар яшовчи юрт – Тур ёхуд Туркистон шаклида қўллана бошланган. “Авесто” тарихий-адабий ва диний ёдгорлигида ҳам у шундай маънода ишлатилган. Турон минтақаси жуғрофий жихатдан Тинч океанидан Ўрта ер денгизигача, Шимолий муз океанидан Тибет ва Ҳимолай тоғларигача, Анатолиядан Шимолий Ҳиндистонгача бўлган улкан ҳудудни ўз ичига олади.

Турон тарихий атамаси қадимги ва илк ўрта асрларда географик атама сифатида ҳам қўлланган. Табарий, Наршахий, Беруний сингари машҳур тарихчи олимлар ва шоир Фирдавсийнинг асарларида Турон ва Эрон давлатлари ҳамда уларнинг ҳудудий чегаралари хусусида сўз боради. Айримлар бу чегарани Амударё орқали ўтади, деб янглиш маълумот қолдиришган. Аслида Хуросон ва Мовароуннаҳр ўртасидаги чегара чизиги Амударёдан ўтган. Дастлаб

“Авесто”да қайд этилган “тур” этноними кейинчалик Марказий Осиё дашт ва тоғ ерларида яшовчи чорвадор аҳоли билан боғланган. Олимларнинг фикрига кўра, турлар тушунчаси бу – саклар (массагетлар)нинг дастлабки номи бўлиши мумкин. Саклар (массагетлар) ва уларга яқин қариндош қабилалар милoddан аввалги VIII–V асрларда Олтой ва Жанубий Сибирь даштларигача тарқалган. Бу ҳақда археологик маълумотлар ҳам далолат беради ва ҳозирги Шинжон – Уйғур мухтор ўлкасида саклар ёзувларининг тарқалиши ҳам шу фикрни тасдиқлайди. Махмуд Қошғарийнинг таъкидлашича, Қошғар вилоятида XI асрда кансак тили сақланган эди. Бундан ташқари Шарқий Туркистондаги Хўтан воҳасидан топилган ёзувлар “хўтан – сак хужжатлари” номи билан аталган. Демак, Турон атамаси, фақат Ўрта Осиё ҳудудининг қадимги атамаси дейиш нотўғри бўлади. Турон ва туронликлар юрти тушунчасини юқорида кўр-

сатиб ўтилган бепоён ҳудудлар билан боғлаш мумкин.

Ривожланган ва сўнгги ўрта асрлар муаллифлари Турон тушунчасини ҳам тарихий, ҳам географик маънода қўллаганлар. Қўплаб тарихчи ва географларнинг айтишича, Турон — бу турклар (ўзбеклар) ва бошқа туркий халқларнинг юрти деган маънони билдириб, у кейинчалик ўз ўрнини бутунлай Туркистон тушунчасига бўшатиб берган.

Турон бутун туркий халқларнинг мозийда бўлган ва истиқболда бўлиши назарда тутилган ягона буюк юртидир. Турон атамаси кейинчалик Туркистон тушунчаси билан алмашган ёхуд улар қарийб бир маънода қўлланилади. Ўрта асрларда Турон минтақасининг қок марказида Мовароуннахр ва Хоразм ўлкалари жойлашган. Тарихдан маълумки, Мовароуннахр ва Хоразм бугунги Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг асосий қисмини ташкил қилган. Айрим тарихий манбаларда келтирилишича, Турон давлатига даст-

лаб тахмини 3000 йил мукаддам Афросиёб томонидан асос солинган. Афросиёб номи туркий манбаларда Алп Эр Тўнга ёки Тўнга Алп Эр шаклида тилга олинади. Афросиёб туркий халқларнинг дастлабки хокони, туркий халқлар бобокалони ҳисобланади. Таниқли ҳарбий саркарда ва машҳур давлат арбоби Афросиёб Турон минтақасида Бухоро, Самарқанд, Ромитан, Марв, Эронда Қазвин, Кум ва бошқа шаҳарларга асос солган.

Алп Эр Тўнга (Афросиёб) миллоддан аввалги VIII асрнинг охирида Турон ҳудудида сак-икситлар ёки скифлар (туркий кавмлар)нинг дастлабки давлатини ташкил қилади. Бу давлат Европа тадқиқотчилари томонидан кейинчалик прототурк (кўҳна турклар) давлати деб номланган. Алп Эр Тўнга Турон даштларида (Осиё ва Европа китъаларида) яшаган ўнлаб туркий уруғ ва қабилаларни ягона давлатга бирлаштирди. Турон давлатининг дастлабки пойтахти қайси шаҳар бўлганлиги ўша давр манба-

ларида аниқ кўрсатилмаган. Тур(к)лар яшайдиган Турон давлатининг илк пойтахти Бухоро ёхуд Самарқанд бўлганлигини тахмин қилиш мумкин.

Афросиёб яшаб ўтган даврдан 2200 йил кейин эса буюк Амир Темури Турон давлатини қайта тиклаб, уни марказлашган йирик салтанатга айлантирди.

Турон — кенг маънода тур(к)лар яшаган ота юрт, тарихий макон. Турон — тор маънода Туркистон минтақасининг қадимги давр ва ўрта асрлардаги умумий номи. Турон — Осиё қитъасининг энг катта пасттекислиги жойлашган жуғрофий ҳудуд. Тур (ф) он — Шарқий Туркистондаги Уйғур мухтор вилояти (ҳозирги Хитой)га қарашли қадимий шаҳар.

ТУРКИСТОН — асосан ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, уйғур каби туркий халқлар ва тожик халқи азалдан яшаб келган юртнинг тарихий номи. Илк ёзма ёдгорликларда Туркистон атамаси дастлаб Турон шаклида ёзилган. Қадимий туркий би-

тикларда у Турк будун (Турк эли) шаклида қўлланади.

Туркистон – Марказий Осиёнинг туркий халқлар яшайдиган худудининг ўрта аср тарихий-географик адабиётларда учрайдиган номи. Манбаларда у Турон ва Туркистон атамалари ўрнида кайд этилган. 639 йилда Турфонда тузилган суғд хужжатида Туркистон атамаси Ўрта Осиё ва Мовароуннахр номларидан фарқли равишда нафақат географик, балки тарихий ва этно-географик тушунчани англатиб, шунингдек, сиёсий-ҳуқуқий аҳамиятга ҳам эга бўлган. Арабларнинг минтақага юришидан сўнг ҳам Туркистон топоними ўзининг сиёсий-ҳуқуқий маъноси-ни йўқотмаган. Бу даврда Туркистон минтақасининг сиёсий сарҳадлари Узок Шимол ва Узок Шарққа, Қарлук ва Уйғур хоқонликлари ҳамда Араб халифалиги билан чегарадош бўлган ерларгача ёйилган. Айнан шу худудларда ташкил топган туркий давлатлар эндиликда Туркистон номи билан VIII–X асрларда араб тарихчи-географлари

асарларида кайд этилади. Бу пайдан бошлаб Марказий Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятлари (Амударё ва Сирдарё оралиғи) Мовароуннахр деб атала бошлаган.

Қорахонийлар давлати барпо этилиши билан Туркистон давлати яна ўзининг собик худудлари доирасида деярли қайта тикланади, унинг жанубий сарҳадлари Амударё билан белгиланади. Ғазнавийлар ва Салжуқийлар каби XI асрда янги ташкил топган бошқа туркий давлатлар султонлари ҳам ўзларини туркистонликлар (турклар) деб ҳисоблашган. Мовароуннахр атамаси эса Туркистон минтақасининг бир қисми сифатида, яъни Қорахонийлар, сўнгра Хоразмшоҳлар, Чиғатойийлар, Темурийлар ва Шайбонийлар давлатининг бир қисми сифатида қарала бошлаган. Махмуд ибн Валининг XVII аср бошларида ёзишича, *“Туркистон – бу кенг ва кўнгилли юртдир...., бу юртнинг узунлиғи Сайхун дарёсининг қирғоғидан Қорамурун*

дарёси қирғоғигача бўлиб, бу ерни Мўғулистон номи билан атаганлар".

Махмуд ибн Вали Туркистоннинг яна бир номи — бу Турон ва унинг аҳолиси турклар деб ёзади. Шу даврдаги Мўғулистон Шарқий Туркистон, Еттисув ва Олтойни ҳам камраб олган. XIX аср ўрталарида Туркистон худуди (6 млн кв.км атрофида) ғарбда Урал тоғлари этаги ва Каспий денгизи, шарқда Олтой тоғлари ва Хитой, жанубда Эрон ва Афғонистон, шимолда Россия империясининг Томск ва Тобольск губерниялари билан чегарадош бўлган.

Туркистон жаҳон тарихидаги сиёсий можаролар натижасида асрлар давомида яхлит макон доирасидан чиқиб, 5 та жуғрофий қисмга бўлинган: *Марказий Туркистон* (Ўзбекистон, Қорақалпоғистон, Жанубий Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон), *Шарқий Туркистон* (Хитойнинг Синьцзян — Уйғур мухтор райони, Ички Мўғулистон), *Жанубий Туркистон* (Ши-

молий Афғонистон, Тоғли Бадахшон, Шимолий Ҳиндистон), *Фарбий Туркистон* (Шимолий Эрон – тарихий Хуросон), *Шимолий Туркистон* (Шимолий Қозоғистон, Татаристон, Бошқирдистон, Урал атрофлари ва Олтой).

Туркистон – кенг маънода туркий халқлар яшаган улкан минтақа. Туркистон – тоғ маънода ҳозирги Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари ҳудудида вужудга келган давлатларни умумлаштирувчи ном, тарихий атама. Туркистон – Жанубий Қозоғистондаги асосан ўзбеклар яшайдиган қадимий шаҳар. Туркистон – Ўзбекистон ва Тожикистон республикалари ҳудудидаги тоғ тизмасининг номи, Ҳисор – Олой тоғ тизмасига киради. Туркистон – Бухоро воҳасининг Қизилқум билан туташ қисмининг илк ва сўнгги ўрта асрлардаги жуғрофий номи.

Хуллас, Турон ёхуд Туркистон минтақасининг қоқ марказида – бугунги Ўзбекистон Республикаси ҳудуди жойлашган. Ўзбекистон тарихан мав-

жуд яхлит Туронзамин, яъни Туркистоннинг узвий бир кисми, марказий кисмидир.

ТУРК – Ер сайёрасининг катта кисмида азалдан яшовчи, европоид ва монголоид ирқларига мансуб, ислом ва бошқа динларга эътикод қилувчи туркий халқларни бирлаштирувчи этник тушунча. Туркий халқларнинг илк аجدодлари тахминан 4000–5000 йил муқаддам элат сифатида дастлаб Турон минтақасида (ҳозирги Ўзбекистон Республикаси билан Мўғулистон, шунингдек, Россия Федерациясининг Олтой Республикаси ва Олтой ўлкаси оралиғида) вужудга келган. “Турк” атамаси (луғавий маъноси кучли, бақувват) илк марта ёзма манбаларда айнан шу шаклда 542 йили тилга олинган. Буюк Турк ҳоконлиги (Кўк Турк ҳоконлиги) давлатига 551 йилда асос солинган. У кейинчалик Шарқий Турк ҳоконлиги ва Ғарбий Турк ҳоконлиги каби давлатларга бўлиниб кетган.

Турк – кенг маънода Ер юзидаги барча туркий халқларнинг уму-

мий аждоди бўлган катта қавмнинг номи. Турк(ий) – ўзбек халкининг ўрта асрлардаги тарихий этник номи. Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур каби буюк даҳолар турк, яъни ўзбек бўлганлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Турк – ўзбек халқи таркибига кирган 92 бовли ўзбек қавм (уруғ)ларидан бирининг номи. Турк – тор маънода бугунги кунда Туркия Республикасида яшовчи асосий миллатнинг номи.

Амир Темур XIV асрнинг 60–70-йилларида ана шундай буюк халқ – турк халқи (бугунги ўзбек халқи) нинг барлос уруғи вакили сифатида тарих саҳнасига чиқди. У буюк аждодлари Афросиёб, Ботур Тангрикут (Ўғузхон), Кужула Кадфиз, Аттила, Бумин ҳокон, Исмоил Сомоний, Сотук Бугрохон, Сабуктегин, Тўғрулбек, Қутбиддин Муҳаммад сингари ўз дав-

рида янги туркий давлатга асос солди. *Амир Темур* асос солган туркий (ўзбек) давлатнинг номи *Турон давлати* эди. Амур Темур эса Турон давлати султони ҳисобланган.

Биз хоҳлаймизми, йўқми, бу давлатнинг номи бугунги кунда Ўзбекистонда ва айрим хорижий давлатларда айтилаётганидек Амир Темур ва темурийлар давлати бўлган эмас, балки *Турон давлати* бўлган. Ўз фикримизни бевосита Амир Темур даврида ёзилган тарихий асарлар, соҳибкирон чиқарган фармонлар, у ишлаб чиққан тузуклар ва қоятошларга ёздирган турли битиклар асосида исботлашга ҳаракат қиламиз.

1391 йили март ойи охирларида Амир Темурнинг икки юз минг кишилиқ қўшини Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхонга қарши ҳарбий юриш учун Ясси (Туркистон), Қорачук, Саброн орқали Сарик ўзан (Сари сув) мавзеига чиқади. Кучли сел келиши туфайли қўшин бир неча кун шу ерда макон топади. Сел камайганидан сўнг

соҳибқирон қўшини дарёдан кечи-
б ўтади. Соҳибқирон икки кечаю икки
кундуз йўл юриб толиккан қўшини би-
лан Улуғтоғ (ҳозирги Қозоғистондаги
Қарсақпай кони яқинидаги Олтин
чўққи номли тоғ) ёнбағрига ҳордик
олиш учун тўхтади. Ўзи эса хос одам-
лари ҳамроҳлигида тоғ бошига чиқиб,
теварак-атроф ва ястаниб ётган даштга
назар ташлайди ҳамда бу ерга маз-
кур юриш ҳақида хотира қолдиришга
қарор қилади. Амир Темур Улуғтоғ
тепасига туғ ўрнатиб, қароргоҳ тикла-
ган. У чиқарган фармони олийга кўра
жангчилар атроф жавонибдан харсанг
тошлар ташиб келиб, минорасимон
иншоот қурдирадилар. Уста тошта-
рошлар ишга тушиб, соҳибқироннинг
Тўхтамишхонга қарши қўшин тортиб,
ушбу мавзегга етганлиги тарихини тош-
га битадилар. Тоштарошлар харсанг-
тошга икки тилда – араб ва қадимги
уйғур тилида битик ёзганлар. Битик 11
сатрдан иборат бўлиб, 8 сатри қадимги
уйғур ва 3 сатри (Бисмиллоҳир раҳ-
монир раҳим) араб ҳарфидадир. Би-

тикда хижрий 793 (милодий 1391) кўй йили ёз фаслининг ўртасида (Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарида ёзилишича, 28 апрелда) Турон султони Темурбек 200 минг кишилик ўрдуси билан Тўхтамишхонга қарши сафарга чиққанлиги ва нишон сифатида шу кўрғонни бунёд эттиргани ёзилган.

Туркий ёзувда қоятошга нақш қилинган битикнинг матни қуйидагича: *“Тарих етти юз тўқсон учта, қўй йили ёзнинг ора ойида Туроннинг султони Темурбек икки юз минг черик била ислом учун Булғор ҳокими Тўхтамишхонга қарши юрди. Бу ерга етиб, белғу бўлсин деб бу йўбани қўпарди. Тангри нисбат бергай. Иншоллоҳ. Тангри эр кишига раҳмат қилгай. Бизни дуо ила ёд қилгай”*.

Улуғтоғ (Улутов) ҳозирги Қозоғистон Республикасининг Жезқазғон шаҳридан 100 км шимолда, Сарисув дарёси шимолида жойлашган тоғ ҳисобланади. XX асрнинг 30-йилларида Жезқазғондан 50 км ғарбдаги Қарсақпай қони яқинида

Қорамўла тоғи ён-бағрида юқоридаги битик ёзилган тош топилган. Бу битикли тош ҳозирги пайтда Санкт-Петербург шаҳридаги Эрмитаж музейида сақланади.

Биз учун энг муҳими мазкур тош битикда соҳибқирон ўзини *“Туроннинг султони Темурибек”* сўзлари билан тилга олади ҳамда Турон мамлакати ҳукмдори эканлигини таъкидлайди. Амир Темури харбий юришларининг бевосита иштирокчиси тарихчи Низомиддин Шомий ўзининг *“Зафарнома”* асари (1404 йилда ёзилган) *“Амир соҳибқироннинг Дашти Қипчоққа юриши баёнида”* фаслида Тўхтамишхонга қарши харбий юриш тафсилотлари ва Улуғтоғда соҳибқирон ёздирган битик ҳақида қуйидагича маълумотларни келтиради: *“Жумоди лаввал ойининг биринчи кунини (1391 йил 6 апрель) (дарёда) сув кўпайди. Бир неча кун тўхтаб туриб, кечув жойини изладилар. Сувдан ўтиб, ойнинг йигирма бирида (26 апрель) лашкар Кичик Доғ (тахминан ҳозирги Кўк-Тубе) га*

етди. У жойдан кўчиб, ўртада икки кеча ўтказиб, жумъа куни Улуғ Дог (Улугтоғ; Улу Тоу) мавзесига етдилар. Амир соҳибқирон тоғ устига чиқиб, ҳар ён назар солди. Атроф поёнсиз саҳро ва чўли биёбон эди. У куни шу жойда тўхтаб, ҳамма лашкарга тош келтиришни буюрди, улар у кунлар тарихини тошга нақш қилдилар, токи у нишона турар экан, замона саҳифасида бу юриш зикри боқий қолгай. (Назм:)

Эшитдимки, гўзал табиатли Жамшид
Чашма бошидаги бир тошга ёзган:

“Бу чашма бошига биздек кўплар
келганлар
Кўллари очиб юмгунча ўтиб
кетганлар”.

Бу воқеалар тафсилоти Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари (1424–1425 йилларда ёзилган) нинг “Ҳазрат соҳибқирон Дашти Қипчок сари мутаважжих бўлғони сўзи” фаслида (Тошкент, “Шарк”, 1997, 129–131- бетлар) ҳам келтирилади. Фақат Яздийнинг ёзишича, Амир Темур тош-

га битигини 1391 йил 28 мартда ўйиб
ёздирган.

Шу нарса характерли ҳолки, бу
жойларга орадан икки юз йил ўт-
гач, 1582 йилда бошқа бир ўзбек
ҳукмдори — Абдуллахон II (1534—
1598) ўз қўшини билан келган. Ўзини
Турон давлати ҳокони ҳисоблайдиган
Абдуллахон II Амир Темурнинг Даш-
ти Қипчоққа ҳарбий юришларидан
яхши хабардор бўлган. Турон тари-
ҳида “қурувчи хон” сифатида ўзидан
ўчмас из қолдирган Абдуллахон II
ҳам соҳибқирондан ўрнак олиб, Амир
Темур қурдирган минора қаршисида,
Улуғтоғ сафаридан ёдгорлик сифатида
масжид қурдирган. Бу ҳақда машҳур
тарихчи Ҳофиз Таниш Бухорий (1540—
1589) ўзининг “Абдулланома” асарида
(1584—1588 йилларда ёзилган) шун-
дай ёзади: *“Фалак шуқуҳли шахриёр
[Абдуллахон II] ўша тоғнинг тепа-
сига чиқиб, у биёбонни узунлиги ва
кенглигини Тангридан бошқа ҳеч ким
билмас эди, назар солди. Ўша кун
(1582 йил 3 май) намози пешингача*

тўхтаб лашкарга буюрдик, “Кўп тош тўпласинлар”. Буйруғни бажариб тўпланган тошдан олий шаън у маконда бир масжид бино қилдилар. Шу билан рўзгор саҳифаларида у баландқадр шоҳдан бир ёдгорлик қолдирдилар. Шундай ишни фирдавс-макон, дину дунё қутби шаҳриёр Амир Темур кўрагон, унга Тангри-нинг раҳмати ва розилиғи бўлсин, ҳам қилгон эди. У Тўхтамишхон муҳорабасига йўналган вақтда, Хон-балиқ тоққа етганида, бир кун ўша тепада қарор топди ва аскарга атрофдан кўп тош тўплашни буюрди. Улкан минора каби баланд нишон кўтардилар ва тош тарошлайдиганлар Амир Темурнинг шу жойга келгани таъриhini ёздилар”.

Шундай қилиб, Амир Темур 1370 йилда Турон давлати мустақиллигини қайта тиклади ва муаззам бир туркий давлат ва сулолага асос солди. Соҳибқирон асос солган темурийлар сулоласи Турон давлатини 137 йил давомида бошқарди. Бу давлат

XIV–XV асрларда яратилган тарихий асарларда, соҳибқирон ва унинг вакиллари томонидан чиқарилган фармонлар ва турли ёрлиқларда, кўшни мамлакатларнинг хукмдорлари билан олиб борилган ўзаро ёзишмаларда Турон мамлакати, баъзан Турон вилояти ёки Турон ўлкаси шаклида тилга олинади.

ТУРОН МАМЛАКАТИ ХАВФСИЗЛИГИ ЙЎЛИДА

Шуни таъкидлаш керакки, бу даврда Турон давлати учун энг кучли хавф Оқ Ўрда ва Олтин Ўрда эди. Эндиликда Амир Темур Олтин Ўрдага зарба бериб, уни кучсизлантиришга жиддий ҳаракат қилади. Лекин у Жўчи улусини ўз давлатига қўшиб олиш ниятида эмас эди. У Олтин Ўрданинг Мовароуннахрга туташган шарқий қисмини ўз таъсири остига олиш ҳамда унинг пойтахти Сарой Берка оркали ўтадиган карвон йўлини Мовароуннахр томон буриб юбориш-

ни кўзлайди. Ўз мақсадини амалга ошириш учун у Жўчи улусидаги ички курашдан уddaбуронлик билан фойдаланади. Ўша пайтлар ўзаро курашларда зарбага учраган чингизийлардан Тўхтамиш жон сақлаш мақсадида Самаркандга келиб панох топади. Амир Темур ёрдамида у Олтин Ўрда тахтини эгаллашга муяссар бўлади. Бироқ кейинчалик Тўхтамиш хоинлик йўлига киради ва Амир Темурга қарши очикдан-очик курашга ўтади.

Амир Темур Олтин Ўрда томонидан қилинган хавфни бартараф қилиш учун Тўхтамишхонга қарши 1389, 1391 ва 1394–1395 йилларда уч марта ҳарбий юриш қилади.

1387 йили Тўхтамиш Темурбекнинг Эрондалигидан фойдаланиб, Амир Темур салтанатининг марказий қисмларига ҳужум қилиш қарорига келади. Дастлаб зарба Оқ Ўрданинг маркази Сифноқ томондан берилади. Сабронни эгаллай олмаган қўшин Ўтрорга йўл олади ва у ерда Темурбекка тегишли унча катта бўлмаган аскарый гуруҳни

мағлуб этиб, Бухоро ва Самарқанд вилоятлари худудига бостириб киради. Тўхтамишхон иккинчи йўналишдаги зарбани Хоразм орқали амалга оширади. Бирок Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари қуршовда қолишига қарамай, Тўхтамишхон бу шаҳарларни олишнинг уддасидан чиқолмайди. Асосий қуроли кучлар билан Широзда турган Темурбек қамалда қолганларга 30 минг кишилик мадад жўнатади. 1388 йилнинг февралида Амир Темур бутун қўшинини бошлаб, душманга қарши йўлга чиқади. Тўхтамиш эса Темурбек билан юзма-юз тўқнашишга юраги довбермай, зудлик билан Дашти Қипчоққа қайтиб кетади.

Тўхтамишхоннинг Олтин Ўрдадан бир неча минг чақирим масофада жойлашган Бухоро ва Самарқанд вилоятларига қилган хужуми, унинг муайян бир худуд учун эмас, балки умуман Темурбекка қарши олиб бораётган сиёсатининг натижаси эканлигини Амир Темур тўғри англаб етган эди. У 1389 йилда Дизак

(ҳозирги Жиззах) нинг Аччиқ мавзеида Тўхтамишхон қўшинига қарши биринчи жиддий зарбани беради. Баъзи адабиётларда келтирилишича, Тўхтамишхон бошчилигида қозок чўллари ва Сирдарё бўйлаб ҳаракат қилган улкан қўшиннинг илғор қисми 1389 йил бошида Арис дарёсининг этагида жойлашган Зарнуқ шаҳри яқинида Темурбек томонидан исканжага олиниб, тор-мор этилади. Бу вақтда Тўхтамишхон қўшиннинг асосий қисми билан Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Сайрон таҳрини эгаллаганга беҳуда уринмоқда эди. Сўнгра ҳарикки лашқарбоши ўртасида 1391 йилнинг 18 июнида Қундузча жанги ва ниҳоят, 1395 йил 15–17 апрелда Шимолий Кавказда учинчи йирик жанг Терек дарёси бўйида бўлиб ўтди. Бу иккала жангда ҳам Тўхтамишхон қўшини қақшатқич мағлубиятга учрайди.

Сўнгги шиддатли жанг 1395 йилнинг 15–17 апрелида Шимолий Кавказда, Терек (Терак) дарёси бўйида

содир бўлади. Уч кун давом этган шиддатли жанг оқибатида Тўхтамиш ўзини ўнглаб ололмайдиган даражада кучли зарбага учрайди. Тўхтамиш устидан қозонилган ғалабанинг эътиборли томони шундаки, Амир Темур Идил (Волга)нинг Туротур кечуви бўйида чингизийлардан Ўрусхоннинг ўғли Қўйричокда қўлга киритган собиқ Жўчи улусини суюрғол (мулк) сифатида унга инъом этади. Россия тарихчилари Б.Д. Греков ва А.Ю. Якубовскийларнинг таъкидлашича, Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси нафақат Ўрта Осиё учун, балки бутун Шарқий Европа, шунингдек, рус князликларининг бирлашишлари учун ҳам буюк аҳамият касб этган эди.

Амир Темур ўз салтанатининг жанубий чегаралари муҳофазасини кучайтириш мақсадида Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Шом (Сурия) устига уч марта қўшин тортади. Бу юришлар тарихда *уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик урушлар* деб ном ол-

ган. Уч йиллик (1386–1388) харбий юриш натижасида Эрон (Форс), Жанубий Озарбайжон, Ироқнинг шимолӣ кismi, Гуржистон ва Арманистон (Ван кўли атрофи)даги ерлар эгалланган.

Соҳибқирон ўз ихтиёри билан таслим бўлиб, моли омон тўлаган шаҳарларга қўшин киритмаган ва талафот етказмаган. Эрондаги музаффарийлар, жалойирийлар сулоласи вакилларининг айирмачилик ҳаракатлари, Мозандарон ва Жанубий Эронда кўтарилган қўзғолонлар Амир Темурнинг Эронга яна юриш қилишига олиб келган. Бу беш йиллик (1392–1396) уруш давомида Ғарбий Эрон, Ироқи Ажам ва Кавказ эгалланган.

Амир Темурнинг Ҳиндистон устига қилган уруши (1398 йил май – 1399 йил март) қарийб 11 ой давом этди. Соҳибқирон Ҳиндистондан катта ўлжа, шу жумладан 120 та жанговар фил билан қайтди. Ўлжаларнинг бир қисми қўшинга тарқатиб берилди. Қолгани Самарқанд ва Кеш

шаҳарларида олиб борилаётган қурилишларга сарфланди.

Амир Темурнинг етти йиллик (1399–1404) ҳарбий юришлари натижасида Шомнинг Халаб (Алеппо), Хумс, Баалбек (Баъалбек), Димишқ (Дамашқ) каби йирик шаҳарлари ва Ироқи Арабнинг Убулистон ўлкаси (қадимги Каппадокия) билан Бағдод, шунингдек, ҳозирги Туркиянинг катта қисми забт этилди.

Кенг кўламли ҳарбий юришлар натижасида Амир Темур салтанатининг чегараси Усмонли турк султонлиги сарҳадларига бориб тақалди. Соҳибкирон Усмонли турк султони Боязид Йилдирим билан муносабатни яхшилаш тарафдори бўлган. Зиддиятларни музокаралар йўли билан ҳал қилиш мақсадида икки томон ўртасида бир неча бор мактублар алмашиш ташаббускори ҳам Амир Темур эди. Султон Боязид эса ҳар сафар қайсарлик ва манманлик қилгани, ҳатто, Амир Темур шахсига номақбул сўзларни ҳам ўз мактубларида ёзганлиги тари-

хий манбаларда кайд этилган. Бунинг устига, Боязид қорақўюнлилар, музаф-фарийлар ва жалойирийларнинг Амир Темурга қарши ҳаракатларини қўллаб-қувватлаган. Шу омиллар туфайли бу икки туркий давлат ўртасида тўқнашув содир бўлиши муқаррар эди.

Амир Темур билан Султон Боязид қўшинлари ўртасидаги ҳал қилувчи жанг 1402 йил 20 июлда Анқара яқинидаги Чибук мавзеида содир бўлади. Бу жанг тарихда *Анқара жанги* номи билан таърифланади. Ҳар икки томондан ҳаммаси бўлиб 360 минг нафар, шу жумладан соҳибқироннинг 200 минг, Усмонлилар ҳукмдорининг 160 минг нафар аскари қатнашади. Уч кун давом этган шиддатли жангда Амир Темур кучлари турк қўшинини тор-мор этади. Султон Боязид, ўғиллари Мусо ва Исо Чалабийлар асирга олинади. Ғолиб Амир Темур Боязид аскарларини таъқиб этиб, Онадўлу (Анатолия) яримороли ва Ўрта денгизнинг шарқий соҳилида жойлашган Измир шаҳрини эгаллайди

ва салибчиларнинг Яқин Шарқдаги охирги қароргоҳига барҳам беради. Соҳибқиронга Миср ҳам ўз тобелигини изҳор этади. Византия ва бошқа христиан олаmidан Боязидга тўланадиган божу хирожлар эндиликда Амир Темурга бериладиган бўлди.

Асирга олинган Боязид Йилдиримга Амир Темур шоҳона ҳурмат ва эҳтиром кўрсатди. Боязид вафоти (1403 йил 9 март)дан сўнг ворисларига бекиёс мурувватлар қилди. Ўвиллари Сулаймон, Мусо ва Исо-ларга отасининг мулкларини суюрғол қилиб ҳадя этди.

Бу икки буюк давлат ўртасида со-дир бўлган жиддий сиёсий воқеаларни сабрсизлик билан муттасил кузатиб бораётган Европанинг йирик давлат-лари ҳукмдорлари – Франция қироли Карл VI (ҳукмронлик даври: 1390–1422), Англия қироли Генрих IV (ҳукмронлик даври: 1399–1413) ҳамда Кастилия ва Лион қироли Генрих III (ҳукмронлик даври: 1390–1407) Йил-дирим устидан қозонилган буюк ғалаба

билан Амир Темурни табриклаб, унга муборақномалар йўллайдилар. Чунки соҳибкирон эндигина уйғонаётган Европага кескин хавф солиб турган Усмонли турклар давлатига зарба бериб, Европа давлатларининг халоскорига айланган эди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ ВА САРКАРДАЛИК МАҲОРАТИ

Буюк саркарда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари орасида *Қундузча жанги* алоҳида ажралиб туради. Бу жанг Амир Темур кўшини билан Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон ўртасида 1391 йил 18 июнда ҳозирги Самара билан Чистополь шаҳарлари оралиғида, Волга дарёсининг шарқий соҳилида жойлашган Қундузча мавзеида содир бўлган. У ўрта асрлардаги энг йирик жанглардан ҳисобланади. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, Тўхтамишхон кўшини Амир Темурниқидан анча кўп бўлган. Амир Темур

қўшинида 200 минг аскар бор эди. Қундузча жангида ҳар икки томондан 500 мингга яқин жангчи иштирок этган.

Амир Темур қўшинларини анъанавий тартиб – марказ, сўл ва ўнг қанот ҳолидан ўзгача тартибда тузишга аҳд қилади ва жанговар тартибнинг янги усулини қўллайди. Марказдаги қўлга амалда амир Сулаймоншоҳ қўмондон бўлган. Унинг ортидан Муҳаммад Султон бош бўлган қўл жойлашган, бу қўл кетидан соҳибкирон қўл остида бўлган 20 та қўшин (бўлук) захирадаги қисм сифатида борган. Баронғорга Мироншоҳ Мирзо, қунбул (қанот)га амир Ҳожи Сайфиддин барлос, жавонғорга Умаршайх Мирзо, унга қунбул сифатида амир Бердибек, Сарибуга қўллари жойлашган. Ўғрук ва захира қисмларига қўмондонликни Амир Темур ўз зиммасига олган. Унинг қўшини марказ ортида бўлиб, қим ёрдамга муҳтож бўлса ўшанга қўмак юборишга тайёр турган. Кейинчалик маълум бўлишича, жанг

такдирини ушбу харбий қисм ҳал этган.

Тўхтамишхон қўшинни 5 та қўлга тақсимлаб, уларга Жўчи хонадонига мансуб шахзодалар ҳамда энг олий даражадаги амирларни қўмондон қилиб тайинлайди.

Жанг куни эрта тонгда Амир Темур қўшини кўз ўнгида отдан тушиб Аллоҳдан мадад тилаб икки ракаат намоз ўқиган. Байроқ ва туғларни кўтарган қўшин ноғора чалиб, сурон айтиб, улкан жанг карнайлари садолари остида жангни бошлайди. Умаршайх қўмондонлиги остидаги сўл қанот Тўхтамишхон томонидан берилган зарба натижасида мушкул аҳволда қолади, рақиб қўшини сўл қанотни ёриб ўтиб орқа томондан хужум уюштиришга эришади. Амир Темур бу пайтда қипчоқларнинг асосий қисмини таъқиб этмоқда эди, лекин у захирадаги қисм билан ўзининг сўл қанотига ёрдамга келади ва душман улоқтириб ташланади. Шундан сўнг Тўхтамишхон асо-

сий зарбани Шайх Темур Сулдуз рахбарлигидаги қисмларга қаратади ва унинг фавжини яксон этиб ўртани ёриб чиқади, лекин қаршисидан Умаршайх Мирзо қўшини чиқиб мухорабага киришади. Хожи Сайфиддин барлос бошчилигидаги қанот қўшинлари ғаним жавонғорига хужум қила бошлади, бу хужум душман жавонғори қаршилигини синдиради. Тўхтамишхон Хожи Сайфиддинга қарши куч ташлайди, бироқ соҳибқирон уларга қарши амир Жаҳоншоҳ қисмини ёрдамга юборади.

Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Тўхтамишхон қўшинининг бир қисми икки лашкарбоши ўртасида чиққан низо туфайли жанг майдонидан қочган. Қундузча жанги соҳибқирон фойдасига ҳал бўлган. Тўхтамишхон қочган, унинг кетидан амирлар, сардорлар ва қолган-қутган қўшини ҳам эргашган. Амир Темур ниҳоят отдан тушиб Аллоҳга ҳамду сано айтган. Амир Темур ҳар ўн

отлиқдан еттитасини душманни таъқиб этишга жўнатган. Волга дарёсигача таъқиб этилган Олтин Ўрда жангчилари ўлдирилган ёхуд асир олинган. Жангдан кейин бир ойга яқин дам олган Амир Темур катта ўлжа билан Мовароуннаҳрга қайтган.

Мазкур биргина жанг мисолида буюк Амир Темурнинг саркардалик маҳорати ва ҳарбий санъатини билиб олиш мумкин. Бу жанг жаҳон ҳарбий санъати ривожига катта ҳисса қўшган Амир Темур ва темурийлар ҳарбий санъатининг нақадар мукамал бўлганлигидан далолат беради.

Буюк лашкарбоши ва ҳарбий ташкилотчи ҳисобланмиш Амир Темур интизомли армия тузишга, жанг пайтида қўшин қисмларини одилона бошқаришга, жанг тақдирини ҳал қиладиган жойларга ҳарбий кучларни тезкорлик билан йўллашга, мавжуд тўсик ва ғовларни тadbиркорлик билан бартараф этишга, қўшиндаги жанговар руҳни юксак даражада ушлаб туришга эришган. Амир Темур ва

темурийлар армиясига чорвадорлар, хунармандчилик ва деҳкончилик билан машғул ўтроқ аҳоли ҳам жалб қилинган. Қўшинда ҳарбий кучларнинг асосини ташкил қилган отлик аскарлар билан бир каторда, пиёдалар ҳам хизмат қилган. Соҳибқирон Шарқда биринчилардан бўлиб армияга ўт сочар қурол – тўп (раъд)ни олиб кирган. Темурийлар даврида бу қуролнинг бошқа турлари (зарбзан, фаранги, қозон ва ҳ.к) кенг ёйилди. Тоғли ҳудудларда жанг ҳаракатлари олиб боровчи махсус ҳарбий қисм ва бўлинмалар ташкил қилинган. Амир Темур жаҳон ҳарбий иш тарихида биринчи бўлиб қўшинни жанг майдонида анъанавий 5 та бўлакдан фаркли равишда 7 та қўлга бўлиб жойлаштириш тартибини жорий этган. Бу янгилик кейинчалик Тўхтамишхон, Шайбонийхон сингари туркий саркардалар томонидан ўзлаштирилган ва ривожлантирилган. Ибн Арабшоҳнинг гувоҳлик беришича, соҳибқирон қўшинида аёллардан иборат махсус бўлинмалар

бўлиб, улар эркаклар билан бир сафда турган, жанглarda қахрамонлик ва матонат намуналарини кўрсатган.

Темурийлар армияси сон жиҳатидан аниқ ташкил этилган, унинг жанговар тартиби такомиллашиб борган, ўз вақтининг илғор қурол ва техникаси билан таъминланган, қисмлар бир-биридан кийим-бош, байрок ва туғлари билан фаркланган. Бундай фаркланиш жангда қўшинни бошқаришда қўл келган. Душман муҳофазасини турли усуллар билан барбод этиш, рақибнинг йирик шаҳарларига қўққисдан зарба бериш, қалъа, кўрғон ва ҳисорларни узок муддат муҳосара қилиш, ёв кучларини иложи борича кенг кўламда қуршаб олиб қишлоқ, шаҳар, туман ва вилоятларни биринкетин забт этиб, душманни батамом яксон этгунгача таъкиб қилиш, таслим бўлган мамлакатларни бошқаришга ишончли кишиларни тайинлаш сингари амалиётлар Амир Темур ва унинг ворисларига кўплаб зафарлар олиб келган.

Тактика жихатидан Амир Темур лашкари ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Разведка (синчилик) аъло даражада йўлга қўйилган, қисмларнинг жанггоҳда ёки жанговар сафда талаб даражасида ҳаракат қилиши учун зарур чора ва тадбирлар ишлаб чиқилган, уларни жанг пайтида тезкорлик билан бошқаришга алоҳида диққат қаратилган. Ўнлик, юзлик, минглик ва туман қўмондонларини танлаш масаласига олий қўмондон масъул ҳисобланган.

Соҳибқироннинг ҳарбий санъат ривожига қўшган улкан хизматларидан яна бири – жанг пайтида қўшин қанотларини душман ҳужумидан муҳофаза қилиш ва ўз навбатида, ғаним кучларини ён томондан айланиб ўтиб, унга ортдан зарба бериш мақсадида тузилган отлик қисм – *қунбул*нинг жорий этилиши бўлган. Бундай янги ҳарбий қисм Александр Македоний, Ганнибал, Чингизхон, Людовик XIV, Буюк Фридрих каби атокли саркардалар қўшинида бўлмаган. Шайбонийхон

қўшинида бундай қисм мавжуд эди ва у *тўлғама* атамаси билан номланган.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Амир Темурнинг 12 минг кишилиқ қўшини жангга қуйидаги тартибда кирган. Дастлабки тўқнашувни айғоқчилик билан машғул бўлган қоровул бошлаб борган. Шундан сўнг ўнг ва чап қанот илғор қисмлари – баронғор хировули ва жавонғор хировули мададида асосий илғор қисм – манғлай жангга кирган. Манғлай ортидан баронғор ҳамда жавонғорнинг қолган икки бўлаги – чоповул ва шиковул кетма-кет ҳаракатга келган. Ушбу кучлар душманни мағлуб этишга кифоя қилмаса, олий қўмондон (амир ул-умаро) бошчилигидаги марказ (қўл), (ғўл) ҳал қилувчи ҳужумга ташланган.

Сохибқирон лашкар қатнашган улкан жангларнинг тактик бориш манзараси қуйидагича бўлган: қўшин маркази 40 бўлукка тақсимланган ва Олий қўмондонга итоат қилган. Ушбу бўлуқларнинг сара жангчилардан ташкил топган 12 бўлуки сафнинг бирин-

чи қаторида, қолган 28 бўлуки иккинчи ва учинчи қаторларда жойлашган. 40 бўлукнинг ўнг тарафи олдида амирзодалар қисмлари, сўл тарафи олдида қариндошлар ва иттифоқчилар қисмлари саф тортган. Иккинчи қаторнинг баронғорида 6 бўлук ўз илғори – ҳировул билан ўрин эгаллаган. Айни шу миқдордаги бўлук ва ҳировулга жавонғор ҳам эга бўлган.

Иккинчи қатор баронғори ва жавонғори олдида юқоридаги тартибда биринчи қатор қисмлари жойлашган. Унинг олдида бош илғор – манғлай (ёки катта ҳировул) ҳаракатда бўлган. Енгил суворийлардан иборат икки бўлук армияни қўққисдан бўладиган ҳамладан муҳофаза қилиш, душман кучлари ҳаракатини кузатиш билан банд бўлган.

Темурийларга кўплаб зафарлар келтирган бу ҳарбий тартибга кейинги даврларда минтақани бошқарган шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар, қўнғиротлар ва минглар сулолалари даврида анча ўзгаришлар киритилди.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Сохибкирон томонидан ташкил килинган давлатда аввал ҳокими мутлак – Амир Темур, сўнгра эсаннинг ворислари бевосита ҳукмронлик қилишган. Салтанатни *девоибег* – Бош вазир бошлик етти вазирликдан иборат аркони давлат – вазирлик маҳкамаси бошқарган. Улардан биринчиси – *мамлакат ва раият вазирлиги*. У вилоят ва туманлардан тўпланадиган турли солиқ ва ўлпонлар, етиштирилган ҳосил ҳамда мамлакат ободонлиги билан шуғулланган. Иккинчиси – *вазири сипоҳ*, яъни харбий ишлар вазири. У навкарларнинг таъминоти (маоши, озиқ-овқати ва қурол-яроғлари) билан шуғулланган. Учинчиси – *тижорат (савдо) вазири* эди. У ташқи савдо божи – *тамга*, чорвачиликдан тўпланадиган *зако*т, эгасиз қолган мол-мулкларнинг тасарруфи, мерос ва меросхўрлик каби масалалар билан шуғулланган. Тўртинчиси – салтанатнинг *молия ишлари вазири* бўлиб, дав-

лат хазинасининг кирим-чиқимларини бошқарган. Чегара вилоятлари ва тобе мамлакатлар бошқарувини назорат қилиш учун махсус учта вазир тайин этилган. Улар мазкур вилоят ва мамлакатлардан давлат хазинасига тушадиган даромадларни назорат қилган. Ўз навбатида, бу уч вазир салтанатнинг *халиса* деб юритилган бош назорат хайъатини ташкил этган. Бу етти вазир девонбегига бўйсунган ва у билан бамаслаҳат давлатнинг молиявий ишларини амалга оширганлар.

Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида салтанат девонхонасида Амир Довуд, Жалолиддин Фирузшоҳ, Гиёсиддин Шохмалик, Алоуддин Алика Кўкалдош ва Алишер Навоийдек доно девонбегилар бу олий мансабда фаолият кўрсатганлар, мамлакатнинг ободонлиги йўлида беқиёс хайрли ишларни амалга оширганлар.

Девонхона қошида *арзбеги, садри аъзам, шайхулислом* ва *аҳдос қозиси* каби лавозимлар мавжуд бўлган. Арз-

беги фуқаро ва сипоҳийлардан тушадиган арзлар, шикоятлар ҳамда мамлакатдаги аҳвол тўғрисида маълумот тўплаш ва бу борада олий даргоҳга ахборот бериб туриш каби вазифаларни бажарган. *Садри аъзам* — бош садр мамлакатдаги барча вақф хўжаликларини назорат қилган, давлат ҳамда ер эгалари томонидан вақф қилинган ерлар ва мулкларни қайд этган ва вақфномалар тузиб уларни қонунлаштирган. *Шайхулислом* аҳолининг турли ижтимоий табақалари ўртасида шариат аҳкомлари ва ислом ақидаларининг бажарилишини назорат қилган.

Давлатнинг бош қозиси — *қози ул-қуззот* “аҳдос қозиси” номи билан юритилиб, фуқаро ишлари билан шуғулланган. Салтанат маҳкамасида *кирим-чиқимларини* қайд этувчи маҳсус *мунший* — котиб фаолият кўрсатган.

Мамлакат маъмурий жиҳатдан улус, вилоят ва туманларга бўлиниб, *ҳоким, ноиб* ва *беклар* томонидан

бошқарилган. Уларнинг аксарияти харбий кишилар — *амирлардан* иборат эди. Хар бир шаҳар ва вилоятнинг *молия девони, қозиси, муфтиси, мутаваллиси* ва *мухтасиби* бўлган. Лашкарлар учун махсус *қозийи лашкар* тайин этилган. Хар бир шаҳар ва қалъада *қутвол* (комендант) тайинланиб, унга шаҳар ва қалъа истехкомларини таъмирлаш ва уларнинг мудофааси юкланган. Фатҳ этилган вилоят ва ҳудудлар теуурийзодалар ва хизмат кўрсатган амирларга *суюргол* тарзида инъом қилиниб, улар орқали бошқарилган. Масалан, Амир Темур ҳаётлиги чоғидаёк салтанатни асосан тўрт қисм (улус) га бўлиб, ўғиллари ва невараларига тақсимлаб берган. Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Хирот) Шохрухга, Фарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (маркази Табриз) Мироншохга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) Умаршайхга, Ғазна, Балх ва Кобул вилоятлари,

Шимолий Ҳиндистон (маркази Фазна, кейинчалик Балх) катта ўғли марҳум Жаҳонгирнинг фарзанди Пирмуҳаммадга суюрғол килиб берилган. Давлатнинг марказий қисми — Мовароуннаҳр ва Хоразм (маркази Самарқанд) эса Амир Темурнинг ўзи томонидан бошқарилган.

Турон давлати ўзига хос тартиб-қоидаларга асосланган ҳолда идора этилган. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга итоат этсалар-да, аммо улар маълум даражада мустақил эдилар. Уларда алоҳида девонхона, қўшин бўлиб улусларнинг мажбуриятлари марказий ҳукуматга тобелик, давлат хирожининг бир қисмини Самарқандга юбориш ва олий ҳукмдор ҳарбий юришларида ўз қўшини билан қатнашиш ёки талаб этилган сонда аскар юборишдан иборат эди.

Эл-юртни бошқаришда *ҳарбий куч*нинг аҳамияти катта бўлгани туфайли унинг такомилига алоҳида эътибор берилган. Темурбек амир ва амир улумаро (Бош амир) каби юқори дара-

жали ҳарбий унвонлар жорий этган, қўшин бошликларини танлаш ва уларни тарбиялаш, лашкарий қисмлар ва уларнинг жойлашиш тартиби, навкар ва сарбозларнинг қуролланиши ҳамда уларнинг интизоми масалаларига катта аҳамият берган.

Давлатни бошқаришда *қурултой* ва *кенгашлар* ўтказиш алоҳида ўрин тутган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темур томонидан Балх, Самарқанд, Қарши, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказилган қурултой ва кенгашларда шахзодалар, давлат маъмурлари, ҳарбий бошликлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари қатнашган. Уларда мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволига оид масалалар муҳокама этилиб, қарорлар қабул қилинган ва тадбирлар белгиланган. Масалан, 1403 йилда Кавказнинг Байлакон шаҳрида чақирилган кенгашга олиму фузалолар таклиф қилинган. Улардан мамлакатни бошқаришда, хусусан, унинг ободонлиги йўлида амалга оширила-

диган хайрли ишлар – жамоат бинолари ва иншоотлар қурилишларида ўз маслаҳатлари билан кўмак беришлари сўралган.

Амир Темур ҳаётлик давридаёқ давлатни бошқариш услубига бағишланган махсус асар яратилиб, у кейинчалик *“Темур тузуклари”* номи билан шуҳрат топган. Унда давлатни бошқаришда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва кўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳларнинг маоши, мамлакатни идора этиш тартиби, давлат арбоблари ва кўшин бошлиқларининг бурчи ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар баён этилади.

Шундай қилиб, Турон давлатининг Амир Темур ҳукмронлик қилган даврида давлат тузилиши, қонунқоидаларини тартибга солиш билан бир каторда, олий даргоҳ ҳаёти билан боғлиқ анъаналар ҳам қарор топган.

Амир Темур ўз ҳукмронлиги даврида 27 мамлакатни ўз давлати таркибига қўшиб олган. Бу ҳақда унинг тилидан “Темур тузуклари” нинг иккинчи мақоласида бундай дейилади: “Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифоқ бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Турон, Эрон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, икки Ироқ (Ироқи Араб ва Ироқи Ажам), Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озарбайжон, Форс, Хуросон, Жете Дашти, Қипчоқ Дашти, Хоразм, Хўтан, Кобулистон, Бохтарзамин, Ҳиндистонга подшоҳ бўлиб, ҳукм сурдим”.

Турон давлатини Амир Темур ва унинг ворислари – темурийлар сулоласи Мовароуннаҳр ва Хуросонда 1370–1507 йилларда, буюк бобурийлар сулоласи эса Ҳиндистонда 1526–1858 йилларда бошқаришди. Бу даврда мамлакат обод этилиб, у жаҳонда шухрат топди.

Амир Темур асос солган давлат кадимги Шарқда уч йўналишда (ўтрок деҳқончилик, дашт чорвачилиги ва шаҳарсозлик) шаклланган цивилизациялар қоришган Турон-Туркистон ҳудудларида ривож топиб киёмига етган туркий (ўзбек) давлатчилигининг нодир намунаси эди.

МАМЛАКАТ ОБОДОНЛИГИ

Амир Темур ўз давлатининг шон-шуҳрати учун унинг марказий қисми бўлган Мовароуннахр, айниқса, пойтахт Самарқанднинг ободонлигига алоҳида аҳамият беради. Унинг ҳар бир зафарли воқеани, севинчли ходисани муҳташам меъморлик обидасини барпо этиш билан нишонлаш одати бўлган. Шу мақсадда ҳиндистонлик юзларча мохир гишт терувчилар, Шероз, Исфаҳон ва Дамашкнинг машҳур уста-хунармандлари қаторида ерли усталар мамлакатда улۇғвор иморату иншоотлар бино қиладилар.

Соҳибкирон Табризда Жоме масжи-
ди, Шерозда сарой, Бағдодда мад-
раса, Туркистонда машхур шайх
Аҳмад Яссавий кабри устига макбара
бино қилдирди. У ўзининг саховати
ва ҳимматини, хусусан, Шаҳрисабз
ва Самаркандда олий иморатлар
курдиришда кўрсатди. Шаҳрисабзда
отаси ва ўғли Жаҳонгирнинг қабрлари
устига макбара барпо этиб, Жоме
масжиди курдирди. Шаҳрисабзда
машхур Оксарой қад кўтарди. Бу
мухташам олий иморат пештоқи, тоқу
равоқлари, гумбазу деворлари зан-
гори ва олтин рангдаги нақшли ко-
шинлар, гулдор ўймакор парчинлар
эса ояту турли мазмундаги битиклар
билан зийнатланди. Оксаройнинг ко-
шинкор ва парчинкор пештоқи гул-
дор нақшлари орасига *“Агар бизнинг
қувват ва қудратимизга ишонмасанг
қурган иморатларимизга боқ”*, дейил-
ган хитобнома битилган. Туркистон
шаҳрида Аҳмад Яссавий макбарасини
бино қилишда ҳам шундай мақсад
назарда тутилган.

Бу кўхна дунё тарихида катор жаҳонгирлар ҳукмронлик қилиб ўтган. Уларнинг аксарияти ўзидан фақат култепага айланган вайроналарнигина қолдирган. Улардан фаркли ўларок, Амир Темур умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг *“Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кес-тирсам, ўрнига ўнта кўчат эктирдим”*, деган сўзлари бунинг ёрқин исботидир.

Чингизхон босқини давомида бутунлай вайрон этилган Самарқанд шаҳри соҳибқирон даврида ўзининг қадимги ўрнидан бирмунча жануброқда янгидан қурилди. Шаҳар теvaraги Оханин, Чорсу, Шайхзода, Қоризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан юритилувчи олти-та дарвозали мустаҳкам янги қалъа девори билан ўраб чиқилди. Шаҳар аркида Амир Темурнинг қароргоҳи — Қўксарой ва Бўстонсарой бино қилинди. Арқда Қўктош деб юритилган тахт ўрнатилган улкан миёнсарой

(зал)дан ташқари, давлат девонхона-
си, курул-яроғлар ясайдиган устахона
ва аслаҳахона, тангалар сўқиладиган
зарбхона, хибсхона каби иморат-
лар жойлашган. Самарқандда мас-
жид, мадраса ва мақбаралар билан
бир каторда, кўприк ва хаммомлар
қурилган, шаҳар ташқарисида эса
кўрикхона ва боғлар барпо этилган.
1403–1404 йилларда Самарқандда
бўлган Испания элчиси Клавихо Амир
Темур фармони билан олиб борила-
ётган бунёдкорлик ишларини кузатиб
хайратда қолган. Хозирда Бибихоним
номи билан машҳур Жоме масжиди
ва бошқа кўпгина бинолар айнан ўша
даврда қад қўтарган эди.

Бу даврда Самарқандда кўркем
ва мухташам иморатлардан ташқари
турли касбдаги ҳунармандчилик ма-
ҳаллалари барпо этилиб, устахона-
ларнинг омилкор эгалари учун шарт-
шароитлар яратиб берилган.

Соҳибкирон Самарқанд атрофида
кўпгина гўзал боғлар бунёд эттирди.
Мохир меъморлар, тажрибали соҳиб-

корларнинг акл-заковати, меҳнатию маҳорати билан барпо этилган Боғи Дилкушо, Боғи Чинор, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд, Давлатобод, Боғи Нав, Боғи Шамол, Боғи Жаҳоннамо, Боғи Майдон каби чорбоғлар ва улардаги гўзал кўшклар ўша давр боғдорчилик санъатининг намуналаридандир.

Тузилишига кўра боғлар икки турда бўлган. Биринчи турдаги боғлар ҳар томони тахминан бир км масофага чўзилган тўртбурчак шаклдаги чорбоғлар бўлиб, иккинчи турдагилари эса табиий дарахтзор, бутазор ва ўтлок майсазорларда барпо этилган кўрикхоналардир. Бундай кўрикхоналар ҳукмдорларнинг ов (шикор) қилиши учун мўлжалланган. Кўрикхонанинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, шубҳасиз, нихоятда бой бўлган.

Шаҳарнинг шарқ томонида Боғи Дилкушо жойлашган. Унинг ташқи ҳовлисида хашаматли сарой бўлиб, уни қуrolланган аскарлар кўриқлаган. Ички ҳовлида эса туғлар билан беза-

тилган олтин фил ҳайкаллари сафга терилган. Учинчи ҳовли Амир Темурнинг чет эллардан келган меҳмонларни қабул қиладиган олтин тахтли қароргоҳи бўлган. Соҳибқирон испан элчиси Клавихони ана шу боғдаги қароргоҳида тантана билан қабул қилган.

Амир Темур мамлакатни бошқарган даврда Мовароуннахрнинг деҳқончилик воҳаларида, хусусан, Зарафшон водийсида қатор суғориш тармоқлари қазилиб, суғорма деҳқончилик майдонлари кенгайтирилди. Кўплаб янги қишлоқлар барпо этилди. Соҳибқирон давлат пойтахти Самарқанд атрофида қад кўтарган бир қанча қишлоқларни Шарқнинг машҳур шаҳарлари Димишқ (Дамашқ), Миср (Қоҳира), Бағдод, Султония ва Шероз номлари билан атади. Зеро, Самарқанд ўзининг катта ва янги шаҳар эканлиги, бекиёс гўзаллиги ҳамда теварак-атрофининг обод этилганлиги жиҳатидан жаҳондаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди.

Мамлакат шаҳарларида, айниқса, унинг пойтахтида савдо ва хунармандчилик ҳолати ривожланади. Янги бозорлар, савдо расталари барпо этилади. Шаҳар билан деҳқончилик воҳалари, чорвадор кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ўртасида айирбошлаш, савдо алоқалари кенгаяди. Ўзаро савдони кенгайтиришда шаҳар аҳолиси алоҳида аҳамият касб этади. Мамлакатнинг ички ва ташқи савдоси кенгайиб, тараққий этишида Самарқанд катта ўрин тутарди. Клавиҳонинг таърифлашича, Самарқанд бозорида бугдой ва гуруч мўл ва арзон бўлган. Унда хунармандчилик маҳсулотлари: атлас ва кимхоб, ип ва жун тўқима моллари, мўйнали ва ипакли пўстинликлар; атторлик маҳсулотлари, зиравор ва дориворлар, ложувардлар ва бошқа турли моллар сотилган. Пойтахтга чет мамлакатлардан, хусусан, Хуросондан маъданлар, Ҳинд ва Синддан ёқут ва олмос, Хитойдан атлас, яшм (ҳамда) тоши, мушк ва бошқа моллар, ўзга ерлар-

дан олтин ва кумуш олиб келинган. Клавихо Хитой пойтахти Хонбалик (Пекин)дан 800 туялик савдо карвони келганини ўз кундалигида кайд этган.

Бу даврда Амир Темур ва унинг маҳаллий ноиблари Хитой ва Ҳиндистондан Ўрта Осиё орқали Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига йўналган халқаро карвон йўли – Буюк ипак йўли ва унинг тармоқларини қатъий назорат остига олади. Савдо карвонлари қатновининг хавфсизлигини таъминлаш ва уларга қулайликлар яратиб бериш мақсадида жиддий чора-тадбирлар кўрилади. Шаҳарларда карвонсарой, Ипак йўли бўйлаб работлар, қалъалар ва кўприклар қурилади. Натижада Шарқ билан Ғарб мамлакатлари ўртасида савдо-сотик ва элчилик алоқалари кенгаяди. Булар эса, шубҳасиз, Амир Темур давлатининг ташқи иқтисодий ва элчилик алоқалари барқарорлигини таъминлашга хизмат қилган.

АМИР ТЕМУР ДИПЛОМАТИЯСИ

Соҳибқирон дунёнинг замондош ҳукмдорлари эътиборини ўзига жалб этибгина қолмай, балки умумжаҳон сиёсий ҳаётига ҳам таъсир кўрсатди. Маълумки, бу даврда, бир томондан, султон Боязиднинг Болқон яримороли давлатларига нисбатан тазйиқи кучайиб, у бутун Европага хавф солаётган эди. Иккинчи томондан, Боязиднинг ўзи Ғарб томон шиддат билан силжиб бораётган хавфли рақиб – Амир Темурнинг кучли тазйиқига дучор бўлган эди. Бундай ўта мураккаб сиёсий вазиятда Йилдиримга қарши кучларнинг маълум даражада бирлашуви табиий эди.

Авваламбор Боязиддан енгilib, ўз ер ва мулкларидан маҳрум бўлган Кичик Осиё мамлакатлари ҳукмдорларининг элчилари Амир Темурдан мадад истаб, унинг Қорабоғдаги ўрдугоҳига бориб, унда манзил топадилар. Ҳатто Византия ва Ғалатадаги Генуя ҳокимининг ноиби, Франция

кироли ҳамда Султония шахрининг католик миссионерлари ёрдам сўраб Амир Темурга мурожаат қиладилар. Бунинг эвазига улар ҳарбий юриш вақтида унга мадад бериш ҳамда Константинополь (ҳозирги Истанбул) ва Перанинг Боязидга тўлаб келган божини бундан буён Амир Темурга тўлашга ваъда қиладилар. Бундай таклиф Амир Темурга мақбул тушади. Чунки Туркияни денгиз соҳилидаги таянчидан ажратиш учун унга денгиздан мадад зарур эди. Шундай қилиб, XIV аср охири ва XV аср бошларида султон Боязидга зарба бериш учун қулай сиёсий вазият вужудга келган эди. Бундай вазиятдан Амир Темур усталик билан фойдаланади.

Бу даврда Амир Темур Боязид билан ўзаро дипломатик ёзишмалар олиб бориш билан бир каторда, бўлажак тўқнашувда Трапезунд ва Константинополнинг ҳарбий кемаларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Шу мақсадда у Генуя ва Венецияга совғасаломлар ҳамда мактублар билан эл-

чилар юборди. Амир Темурнинг 1402 йил 15 май куни Иоанн VII Палеолог номига йўлланган хати мазмунига қараганда, Константинополь ноиб ва Генуянинг Перадаги хокими Боязидга қарши курашда Амир Темурга хизмат қилиш, ҳатто унга одамлар ва ҳар қайсиси 20 тадан, жами 40 та ҳарбий кема билан ёрдам бериш мажбуриятини ўз зиммаларига олишлари лозим бўлган. Буни Испания элчиси Клавихо ҳам ўз кундалигида қайд қилиб ўтади.

Бу даврда Амир Темур юқорида номлари келтирилган Франция, Англия, Кастилия ва Лион қироллари билан дипломатик алоқалар ўрнатиб, ёзишмалар олиб боради. Шунинг таъкидлаш керакки, турк султони кўшини устидан қозонилган ғалабадан сўнг Амир Темурнинг Ғарбий Европа давлатлари билан бўлган алоқалари мазмуни тубдан ўзгаради. Эндиликда соҳибқирон улар билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ва ўзаро савдо-сотиқ алоқаларини йўлга қўйиш

каби масалаларга аҳамият беради. Шу муносабат билан Амир Темур 1402 йил ёзида Франция ва Англияга махсус элчилар юбориб, ҳар икки мамлакат савдогарлари учун эркин савдо муносабатлари олиб борилишини таъминлаш ва агар қирол ҳамда герцоглар рози бўлсалар, бундай савдони тегишли битим ёки шартнома билан мустаҳкамлашни таклиф этади. Франция кироли Карл VI Амир Темурнинг таклифини мамнуният билан қабул қилган.

Айни шу даврда Шимолий Эрон, Ирок, Табриз ва Султонияни ўз ичига олган мулкларнинг ҳокими Мироншоҳ отаси Амир Темур кексайиб қолган пайтда Ғарбий Европа ҳукмдорларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Мироншоҳ ҳам ўз навбатида Европа давлатлари билан ўзаро савдо алоқаларини жонлантириш мақсадида христиан рухонийларига хайрихоҳлик билдириб, савдогарларнинг дахлсизлигини таъминлаш бора-сида чора-тадбирларни амалга оши-

ради. Шу сабабли Фарбда Мироншоҳ тез орада католик динининг хомийси сифатида шуҳрат қозонади.

Кастилия (Испания) кироли Генрих III Шарқ билан жуда кизиқиб қолган эди. 1402 йил баҳоридаёқ дастлабки Испания элчилари Амир Темурнинг Кичик Осиёдаги қарогоҳига юборилган. Бунга жавобан Амир Темур ўз вакили Муҳаммадқозини Испанияга элчи қилиб йўллайди. 1403 йилда эса Кастилия кироли Амир Темур ҳузурига иккинчи марта махсус элчиларини юборади. Уларга Руи Гонсалес де Клавихо бошлиқ қилиб тайинланади. Элчилар Самарқандда Амир Темур томонидан тантанавор қабул қилиниб, уларга катта эътибор ва ҳурмат кўрсатилади.

Клавихо бошлиқ Испания элчилари 1404 йилнинг сентябрь-ноябрь ойларида Самарқандда бўладилар. Соҳибкироннинг Хитойга юриши муносабати билан кўпгина давлатларнинг элчилари каторида Клавихо элчилиги ҳам шу йилнинг 21 ноябрида

Самарқанддан ўз юртига кузатилади. Клавихо Испанияга 1406 йилнинг март ойида қайтиб келади. Унинг Самарқанд сафари таассуротлари “Буюк Темур тарихи” ва “Темур қароргоҳи” ҳамда “Самарқандга саёҳат кундалиги” номлари билан испан тилида бир неча бор нашр этилади.

Амир Темур Хитойга юриш даврида – 1405 йил 18 февралда Ўтрор шаҳрида оғир хасталикдан сўнг вафот этди. Унинг жасади Самарқандга келтирилиб, Гўри Мир (ҳозирги Амир Темур макбараси)га дафн қилинди.

АМИР ТЕМУР ВА АВЛОДЛАРИ ШАЖАРАСИ

Амир Темур асос солган марказлашган буюк салтанатни *темурийлар сулоласи* бошқарди. Темурийлар даврида уларнинг давлати ҳудуди шимолда Или дарёси ва Хоразм (Орол) денгизидан жанубда Форс қўлтиғига қадар, шарқда Хитой ва Ҳиндистондан ғарбда Трабзун (Кора

денгиз) га қадар улкан майдонни камраган. Давлат тузилиши, қонун ва қоидалари жихатидан улар мусулмон Шаркида ўрта асрларда ҳукм сурган давлатлардан катта фарқ қилмаса-да, аммо унинг бошқарув тизими Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр давлатчилигининг асрий анъаналари, салтанатга кирган мамлакатлар билан маданий алоқалар асосида янги тартиб ва қоидалар билан такомиллаштирилган.

*Темурийлар сулоласининг
Мовароуннаҳр ва Хуросонда
ҳукмронлик қилган вакиллари
(1370–1507 йиллар)*

*Марказлашган давлат тарафидан
турган темурий ҳукмдорлар (1370–
1469):* Амир Темур ибн Тарағой Баходир (1370–1405); Шохрух ибн Темур (1409–1447); Улуғбек ибн Шохрух (1447–1449); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1457–1469);

Мовароуннаҳр (пойтахти Самарқанд) даги темурий ҳукмдорлар

(1405–1500): Халил Султон (1405–1409); Улуғбек (1409–1449); Абдуллатиф (1449–1450); Абдулло Мирзо (1450–1451); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451–1469); Султон Ахмад Мирзо ибн Абу Саид (1469–1494); Султон Маҳмуд Мирзо (1494–1495); Бойсунғур Мирзо (1495–1497); Султон Али Мирзо ибн Султон Маҳмуд (1498–1500);

Хуросон (пойтахти Ҳирот) даги теурий ҳукмдорлар (1396–1507): Шохрух (1396–1447); Улуғбек (1447–1449); Абулқосим Бобур (1449–1457); Шох Маҳмуд Мирзо (1457); Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1457–1469); Султон Ҳусайн Бойқаро (1469–1506); Бадиззамон Мирзо ибн Султон Ҳусайн Бойқаро (1506–1507) ва Музаффар Ҳусайн Мирзо (1506–1507).

Бобурийлар сулоласи

Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Буюк бобурийлар сулоласининг вакиллари (1526–1540; 1555–1858): Бобур ибн Умршайх Мирзо (1526–1530),

Хумоюн ибн Бобур (1530–1540; 1555–1556), Акбаршоҳ ибн Хумоюн (1556–1605), Жаҳонгиршоҳ ибн Акбаршоҳ (1605–1627), Шох Жаҳон (1627–1658), Аврангзеб Оламгир (1658–1707), Баҳодиршоҳ I (1707–1712), Жаҳондоршоҳ (1712–1713), Фаррух Сияр (1713–1719), Мухаммадшоҳ (1719–1748), Аҳмадшоҳ (1748–1754), Оламгир II (1754–1759), Шох Олам II (1759–1806), Акбар II (1806–1837), Баҳодиршоҳ II (1837–1858).

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУРНИНГ ЖАҲОН ТАРИХИДА ТУТГАН ЎРНИ

Амир Темур мамлакатни 35 йил давомида бошқарди. У Ҳиндистон ва Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс қўлтиғига қадар бўлган ғоят улкан ҳудудни қамраб олган буюк салтанатни барно этди. Бундан ташқари, Кичик Осиё, Сурия, Миср ҳамда

хисса қўшди. Амир Темур Европанинг Франция, Англия ва Кастилия каби йирик кироликлари билан бевосита савдо муносабатларини йўлга қўйди ва улар билан дипломатик алоқалар ўрнатди.

Сиёсий тарқоқлик тугатилиб, марказлашган давлатнинг ташкил топиши катта ижобий натижаларга олиб келди. Мамлакатнинг косиб, ҳунармандлари Чингизхон юришлари ва мўғулларнинг бир ярим асрлик ҳукмронлиги оқибатида бухронга учраган иқтисодиётни тиклашлари учун қулай шароит вужудга келди. Айни вақтда хўжаликнинг асоси бўлган суғорма деҳқончиликда муайян силжишлар рўй берди. Фан ва маданият раванг топиб, шаҳарлар ободлашди ва гавжумлашди.

Амир Темурнинг ҳарбий фаолияти ва унинг натижаларига баҳо берилар экан, шуни таъкидлаш керакки, соҳибкирон кўзлаган мақсадлар ва бу борада у амалга оширган режа-

лар икки босқичда кечган. *Биринчи босқичда (1360–1386)* Амир Темур Мовароуннахрни мўғуллар зулмидан озод этиб, марказлашган давлат тузиш йўлида мамлакатда ўрта асрларда қарор топган тарқок мулкларни бирлаштириш учун курашди. Унинг бу даврдаги фаолияти Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида, шубҳасиз, улкан ижобий аҳамият касб этди.

Амир Темур фаолиятининг *иккинчи босқичида (1386–1405)* уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик ҳарбий юришлар амалга оширилиб, Олтин Ўрда, Эрон, Ирок, Кавказ, Кичик Осиё, Миср ва Ҳиндистон ерлари эгалланди. Бу юришлар, шубҳасиз, шиддат билан олиб борилди. Таслим этилган ҳудудларда Амир Темур томонидан қаттиққўллик билан ўрнатилган тартиблар ва қатъий сиёсат айрим норозилик ва қаршиликларнинг намоён бўлишига ҳам сабаб бўлди.

Амир Темурнинг ҳарбий фаолияти теранроқ таҳлил этилиб, унга баҳо берилганда шуни таъкидлаш жоизки, у, аввало Осиё (Қадимги Турон — Туркистон) саркардаси эди. У ўзининг жанговар аскарлари ва қуролларида ўз замонасининг таомили бўйича фойдаланади. Дарҳақиқат, тўқнашувларда енгилиб, шартнома тузгач, ўз ахдидан қайтган хиёнаткор душману сотқин ғанимларга нисбатан берилган жазо, шубҳасиз, ниҳоятда қаттиқ, аммо кўпинча адолатли бўлган. Соҳибқирон ўрта асрларда шаклланиб, қарор топган жамиятнинг мураккаб фикрловчи сиймоси эди. У юксак ҳарбий даҳолик намунасини кўрсатиб, қатъият билан ўз жамиятига сидқидилдан хизмат қилди. Шу боис муаррихлар Амир Темурни Эрон шаҳаншоҳи Доро, македониялик Александр (Искандар), римлик Юлий Цезарь ва бошқа тарихий ҳукмдорларга киёс қилиб, улар билан бир сафга қўядилар. Амир Темур машҳур давлат арбоби, ўз даврининг тенгсиз мохир саркардаси сифа-

тида Ўзбекистонда давлатчиликнинг юксалишида муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг саъй-ҳаракатлари билан Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни муносиб баҳоланди. Ватанимизда унинг шахси ва фаолиятини ўрганишга ҳамда оммалаштиришга кенг йўл очилди. Ўзбекистонда унинг номи абадийлаштирилди. Қатор шаҳар ва қишлоқлардаги шохкўчалар, майдонлар, ширкат хўжаликлари, мактаблар, кинотеатрлар ва бошқалар Амир Темур номи билан аталди. Ислон Каримов ташаббуси ва раҳнамолигида Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларнинг марказий майдонларида Амир Темурга ҳайкаллар ўрнатилди. Ўзбекистонда 1996 йил *Амир Темур йили* деб эълон қилинди. Тошкентнинг Амир Темур хиёбонида Темурийлар тарихи давлат музейи барпо қилинди (1996). “Амир Темур” ордени таъсис этилди (1996) ва халқаро Амир Темур жамғармаси ташкил қилинди (1995). ЮНЕСКО халқаро ташкилоти билан

ҳамкорликда Тошкент, Самарқанд, Шаҳрисабз шаҳарларида ва халқаро миқёсда соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги кенг нишонланди (1996). Амир Темур таваллудининг санаси ҳар йили Ўзбекистонда кенг жамоатчилик, хусусан, ёш авлоднинг фаол иштирокида муттасил равишда ўтказилмоқда. Мустақиллик шарофати билан Амир Темур ҳақида икки қисмдан иборат бадиий фильм, спектакллар ва шеърӣ ҳамда насрий асарлар яратилди.

АМИР ТЕМУР ВАСИЯТИ

Эмди Пир Мухаммад Жаҳонгир-
ким, валийаҳд қилибмен ва ўрнумга
қойиммақом этибменким, Самарқанд
вилояти аники бўлғай. Ва истиклол
ва тамкин била ўлтуруб, мамолик тад-
биридин ва черик ва раият холидин
хабардор бўлғай. Сизлар, керак-
ким, анга мутиъ бўлуб, иттифок би-
лан анинг ишига машғул бўлғайсиз,
то олам бузилмағай ва мусулмонлар-
га ташвиш ва заҳмат бўлмағай. Ва
неча йиллиқ саъйи қилғоним зоеъ
бўлмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг
иттифоқингизни билиб, эл йироқдин
ҳисоб олғайлар ва ҳеч кишига ул
қувват бўлмағайким, мухолифат қила
олғай.

*(Шарафуддин Али Яздий.
Зафарнома)*

Ўғилларим, миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сақламоқ учун сизларга қолдираётган васият ва тузукларни яхши ўқинг, асло унутманг ва татбиқ этинг.

Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ назифангиздир. Заифаларни кўринг, йўқсулларни бойлар зулмига ташламанг. Адолат ва Озодлик дастурингиз, рахбарингиз ўлсун. Мен киби узун салтанат сурмак истасангиз, қиличингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир даъфа чеккандан сўнгра-да, уни усталик-ла қўллангиз. Орангизга нифок тухумлари экилмаслиги учун кўп диққат бўлинг. Баъзи надимларингиз ва душманларингиз нифок тухумлари сочмакка, бундан фойдаланмакка чалишажакдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илкуларини кўрсатдим. Буларга содик қолсангиз тож бошингиздан тушмас.

Ўлим тўшагида сўйлаган отангизнинг сўзларини унутмангиз.

Мендан сўнг ҳоқон, Пир Мухаммад Жаҳонгир ўлажакдур. Ойга, мен-

галинга итоат этар киби итоат эта-
жаксиз. Қўмондонларим, ҳозир итоат
омини этингиз...

(Амир Темур васияти)

“Темур тузуклари” дан

Ўн икки тузук

Мамлакатларни фатх этгувчи бахт-
ли фарзандларим ва жаҳонни идо-
ра этгувчи кудратли набираларим-
га маълум бўлсинким, Тангри таоло
даргохидан умидим шулки, кўплаб
фарзандларим, авлодим ва зурриётим
салтанат тахтига ўтириб, мамлакатлар-
ни идора этгай. Шунинг учун салта-
нат қуриш, давлат тутиш бобида ўзим
қўллаган ишларни бир неча тузукка
боғладим ва салтанатни бошқариш
ҳақида қўлланма ёзиб қолдирдим,
токи фарзандларим, авлодим ва зур-
риётимдан бўлганларнинг ҳар бири
унга мувофиқ иш юритсин; меҳнату
машаққатлар, кўп ҳарбий юришлар,
уруш-талошлар билан, Тангрининг
инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга

Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатининг шарофати, онхазратнинг улуввор авлоди ва қимматли саҳобаларига қилган муҳаббат ва дўстлигим орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар.

Бу тузуклардан салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай.

Энди менинг номдор, бахтиёр фарзандларим ва мамлакатларни забт этувчи иктидорли набираларимга йўл-йўриғим шулки, мен ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олиб, салтанат мартабасига эришдим. Шу ўн икки нарса ёрдамида мамлакатларни забт этиб, салтанатимни бошқардим ва салтанат тахтига зебу зийнат бердим. Улар ҳам ушбу тузукка амал қилсинлар. Менинг на ўзларининг давлату салтанатларини эҳтиёт қилсинлар.

Биринчиси – давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи ту-

зугим шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Хар ерда ва хар вақт ислом динини қувватладим.

Иккинчиси – шулким, ўн икки табақа ва тоифадаги кишилар билан мамлакатларни забт этдим, уларни идора қилдим. Давлат, салтанат устунларини ўшалар билан қувватлаб, мажлисларимни шулар билан зийнатладим.

Учинчиси – шулки, маслаҳат, кенгаш, тадбиркорлик, фаоллик ва ҳушёрлик, эҳтиёткорлик билан ғаним қўшинларини енгиб, мамлакатларни ўзимга бўйсундирдим. Салтанатим ишларини муросаю мадора, мурувват, сабр-тоқат билан юргиздим. Кўп нарсани билиб турсам ҳам ўзимни билмасликка солдим, дўсту душман билан муросаю мадора қилдим.

Тўртинчиси – давлат ишларини салтанат конун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз марта-

ба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипох, раият, ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади.

Бешинчиси — амирларим ва сипоҳийларимни мартаба ва унвонлар, олтин-кумуш билан хушнуд этдим. Базмларда уларга [ўз ёнимдан] ўрин бердим, шунинг учун жангларда жонларини фидо қилдилар. Дирхам ва динарларни улардан дариғ тутмадим. Уларнинг юмушларини енгиллаштириш учун меҳнату машаққатларини ўзимга олдим ва уларни тарбият қилдим. Амирлар, сипоҳсолорлар, баҳодирлар билан иттифок бўлиб, уларнинг мардлигу мардонаворлигига таяниб, шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини эгалладим. Турон, Эрон, Рум, Мағриб, Шом, Миср, икки Ироқ, Мозандарон, Гилон, Ширвон, Озарбайжон, Форс, Хуросон, Жете Дашти, Қилчок Дашти, Хоразм, Хўтан, Кобулистон, Бох-

тарзамин, Хиндистонга подшоҳ бўлиб,
ҳукм сурдим...

Олтинчиси – адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим. Сиёсат ва инсоф билан сипоҳийларим ва раи-ятни умид ва кўркинч орасида тутдим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъомлар улашдим...

Еттинчиси – саййидлар, уламо, машойих, оқилу донолар, муҳаддислар, тарихчиларни сара, эътиборли одамлар ҳисоблаб, иззату ҳурматларини ўрнига қўйдим. Шижоатли кишиларни дўст тутардим, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди. Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим, уларнинг ҳимматларидан улуш тилаб, му-борак нафаслари билан дуо-фотиҳа

беришларини илтимос қилдим. Дарвиш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим, уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва бирон талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалок, ғийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирор кимсага тухмату ғийбат қилсалар, кулоқ солмадим.

Саккизинчиси — азму жазм билан иш тутдим. Бирор ишни бажаришни ўйласам бутун зехним, вужудим билан борланиб, битирмагунимча ундан кўлимни тортмадим. Хар неки десам, унга ўзим амал қилдим. Хеч кимга ғазаб билан каттик муомалада бўлмадим ва хеч бир ишда танглик қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг этмасин деб. Одам Атодан бошлаб Мухаммад пайғамбаргача, улардан то ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунларини ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Хар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-

турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотиримда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан ўрнак олиб, унга амал қилдим. Давлатларининг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим, аслини бузувчи, очарчилик ва вабо касали келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақланишни ўзимга лозим билдим.

Тўққизинчиси — раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларини оға қаторида, кичикларини фарзанд ўрнида кўрдим. Ҳар ернинг табиати, ҳар эл ва шаҳарнинг расму одатлари, мижозидан воқиф бўлиб турдим. Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг улурлари билан дўст тутиндим. Уларнинг мизожларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларни уларга ҳоким қилиб тайинладим. Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим. Ҳар бир мамлакатнинг аҳволини, сипоҳу раият кайфиятини, туриш-турмушини, қилиш-

қилмишларини, ўрталаридаги алокаларни хатга битиб, менга билдириб туришлари учун диёнатли, тўғри ёзувчи кишиларни белгиладим. Борди-ю эгри ёзганлари менга билдирилса, уларни жазоладим. Хоқимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабрзулм еткизганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

Ўнинчиси – турку тожик, арабу ажамнинг турли тоифа ва қабилаларидан бўлган ва хизматимга кирган кишиларнинг улуғларига иззат-хурмат кўрсатдим, қолганларини ҳам ўз ҳолига яраша сийладим. Яхшиларига яхшилик қилдим, ёмонларини эса ўз ёмонликларига топширдим...

Ўн биринчиси – фарзандлар, қариндошлар, ёру биродар, қўшнилар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, [молу мулк ва нақд пул билан] ҳақларини адо этдим. Ўз фарзандларим, қавму қариндошларимдан

қариндошлик меҳрини узмадим. Улардан нораво иш ўтган бўлса, дархол [қўл-оёғини] боғлаб, ўлдиришга буюрмадим. Ҳар кимни [туриш-турмушнинг пасту баландларида] турли йўллар билан синаб билиб олдим ва уларга шунга яраша муомала қилдим. Ҳаётнинг кўп иссиқ-совуғини кўриб, улардан сабоқ олиб, тажрибамни оширдим. Шунинг учун дўсту душман билан келишиб яшадим.

Ўн иккинчиси — дўст-душманлигига қарамай, ҳар жойда сипоҳийларни ҳурмат қилдим, чунки улар бокий мато бўлган жонларини фоний дунё моли учун сотадилар. Ўзларини маърака-майдонга, ҳалокатга отиб, жонларини қурбон қиладилар.

Ўн икки тоифа

Салтанатим ишларини тартиб-интизомга солиб, салтанатим мартабасига тўра ва тузук билан зебу зийнат бердим. Салтанатимни *ўн икки тоифада* ги кишилар билан мустаҳкамладим.

Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки оёи деб ҳисобладим.

Биринчи тоифа — саййидлар, уламо-ю, шайхлар ва фозилларни ўзимга яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисларимни безаб туришди. Диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, қимматли фикрлар билдиришарди. Ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

Иккинчи тоифа — ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари; эҳтиёткор, қатъиятли арбоблар; кейинини ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни ҳос мажлисимга киритиб, уларнинг суҳбатларидан, ишларидан наф олиб, тажриба ҳосил қилардим.

Учинчи тоифа — дуогўй кишиларни кадрладим. Хилватда улардан дуо-

лар тилаб, истакларимнинг бажо этилишини ўтиниб сўрардим. Мажлисларда, йиғинлар, базмлар ва жанг майдонларида улардан қўп баракотлар топдим. Чунончи, менинг лашкарим Тўхтамишхон лашкарининг кўплигини кўриб саросимага тушиб қолганда, сохиби дуо бўлмиш Мирзиёуддин Сабзаворий бошидан салласини олди; қўлларини дуога очиб мен учун Тангридан зафар тилади. Хали дуоסי тугамай, дуо таъсири кўринди ва лашкарим ёғийни қочирди.

Яна бир мисол шулки, саройим харамидагилардан бири каттик бетоб бўлиб, ўлими яқинлашди. Дуогуй саййидлардан ўн икки киши йиғилишиб келдилар. Хар бири ўз умридан бир йилни унга бағишлади ва у соғайиб яна ўн икки йил умр кўрди.

Тўртинчи тоифа — амирлар, сарханглар, сипохсолорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим.

Жанг майдонида кўп мартаба қилич чопишган шижоатли жасур кишиларни хуш кўрардим; жанг майдонларига от чоптириб кириб-чиқиш усулларини, ғаним лашкари тўпини бузиб, сафларини синдиришни, найза санчиб, қилич чопишни улардан сўрар эдим. Сипоҳгарлик ишларида уларга ишониб кенгаш сўрар эдим.

Бешинчи тоифа — сипоҳ ва раи-ят бўлиб, ҳар иккисига бир кўз билан қарадим. Сипоҳийлардан чикқан баходирлар, довюракларга махсус фахрли ўтоға, камар ва ўқдон такдим этиб, мартабаларини кўтардим. Ҳар мулк ва мамлакатнинг беклари, улуғлари, бошлик-оқсоқолларини ҳурматладим; уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳамиша жангга тайёр ҳолда тутдим; ойлик ҳақларини сўраттирмай вақтида берардим. Чунончи, Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун етти йиллик озиқаларини бирваракайига бердим. Сипоҳ ва ра-

иятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисига зулм кўрсатиб, оёқ ости қилолмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай сақладимки, улар хаддидан ошиб ортиқча кадам кўёлмасди. Уларнинг мартабаларини на кўп кўтариб, ховлиқтирмадим ва на кўп тушириб кўнгилларини чўктирмадим. Қайси бири бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича ҳурматладим.

Қимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроклигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим.

Олтинчи тоифа – ишончли, тўғри эътиқодли оқилхирадманд кишиларким, давлат сирларини уларга очиб, салтанат ишлари бўйича улардан маслаҳат олишимга лойиқ эдилар. Бу тоифа кишилар билан сирдошлик қилиб, ўз махфий ишларим

ва ниҳоний сир-асроримни ўшаларга топширдим.

Еттинчи тоифа – вазирлар, девон котиблари ва муншийларики, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобеъ мамлакатларни кўрсатувчи кўзгу деб билдим. Чунки улар ҳар мулк-мамлакат, сипоҳ ва раият воқеаларини менга билдириб турдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб юритдилар. Салтанат мулкига тушган раҳналарни беркитишнинг лойиқ чораю тадбирларини кўрдилар. Салтанатим корхонаси хазинасининг кириш ва чиқимига оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамиша мамлакат тўқинчилиги ва ободлиги учун ҳаракат қилишарди.

Саккизинчи тоифа – ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат корхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз атрофимга тўпладим. Ҳакимлар ва табиблар билан иттифокда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан

сайёраларнинг кутлуг ва кутсиз кунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Мухандислар билан иттифокда олий иморатлар қуриб, боғу бўстонларнинг тарhini чиздирдим.

Тўққизинчи тоифа – мухаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар ҳамда қиссахонлар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшоҳлар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завол топганлигини улардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва жаҳон аҳли аҳволидан хабар топар эдим.

Ўнинчи тоифа – машойихлар, сўфийлар, Худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб,

сухбатлар курдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, мўъжизаларини мупохада этдим ва сухбатларидан роҳатланиб, ҳузур килдим.

Ўн биринчи тоифа – касбу ҳунар эгаларидир; буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафарда ва турғунликда сипоҳимга керакли яроқлар ва бошқа жиҳозларни хозирладилар.

Ўн иккинчи тоифа – ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчиларию мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва карвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин, Хитойгами, Хўтан, Чину Мочин, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Миср, Шом, Рум, Жазоир, Фарангистонгами, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтирсинлар. Ўша мамлакатларда

истиқомат қилувчи кишиларнинг хол-
аҳволи, туриш-турмуши ҳақида мен-
га хабар олиб келсинлар. Ҳар бир
мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига
қандай муомалаю муносабатда эканли-
гини аниқласинлар.

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ
МАНБАЛАРИДА
АМИР ТЕМУР ТАВСИФИ**

Ибн Арабшоҳ

**Ажойиб ал-макдур фи
тариhi Таймур**

**(Темур тарихида тақдир
ажойиботлари)**

*Темурнинг баодат сифатлари ва
унга ато қилинган тугма хислатла-
ри ва табиати ҳақида бўлим*

Темур баланд кадли, узун бўй-
ли, тик қомадли, гўё у қадимий пах-
лавонлар авлодларидан бўлиб, кенг
пешонали, катта бошли, ғоятда кучли
ва салобатли, ажойиб бўлалик, ран-
ги оқу қизил юзли, лекин доғсиз,

буғдой-ранг эмас, кўл-оёқлари бақув-
ват, елкалари кенг, бармоқлари
йўғон, пойчалари семиз, қадди-
қомати камолига етган, серсоқол, ўнг
оёқ-кўли чўлок ва шол, икки кўзи
бамисоли икки шам бўлса-да, шод-
лиги билинмас, йўғон овозли эди; у
ўлимдан кўрқмас, ёши саксонга етган
бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани
тўла ва пишиқ, худди зич (қалин)
тош мисоли каттиқ эди. У ҳазил-
мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-
кулгию кўнгил хушликка майлсиз,
гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган би-
рон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга
ёқар эди: “у (бўлиб) ўтган ишга ази-
ят чекмас” ва ўзига ҳосил бўладиган
(ютук) дан шодланмас эди.

Темур тамғасининг нақши “рости
расти” бўлиб, бу “ҳақгўй бўлсанг,
нажот топасан” демакдир. Унинг от-
ларидаги тамға, тангаю тиллолари-
га зарб бериладиган (асосий) белги
ҳам мана шундай – уч халқадан
иборат эди. Кўпинча унинг мажлиси-
да уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир

олиш, нахбу ғорат қилиш ва харам (хақи)га ҳақорат гаплар бўлмас эди. Темур кўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли (киши)ларни, довжур ва мардларни ёқтирар эди. Улар ёрдамида даҳшатли жойлар қулфларини фатҳ этиб, одамлар шерларини ўлжа қилар, улар зарбалари билан баланд тоғлар чўққиларини вайрон қилар эди. У беҳато (нишонга урувчи) фикрли, катъий азм билан сўзловчи, (бошига) қулфат тушганда ҳам ҳақгўй (киши) эди. Мен дедим:

*Унинг фикрлари фитна оловини
қанча қовламасин,
Қулфат чоғида уни ҳимоя қилиб,
(ўзга) қабилаларни қуйдирди.*

У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди. У синчков бўлиб, ҳар бир ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб турар эди. Унинг назаридан алдов-

чининг алдови яшириниб қолмас ва
фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фа-
росати билан ҳақгўй ва ёлғончини аж-
ратар эди. Ўз зийраклиги, тажрибаси
билан чин (ҳақ) насихатгўйдан сохта
(насихатгўйни) идрок этар, ўз афко-
ри билан сал бўлмаса “учар юлдуз”ни
тўғри йўлга бошқарар, ўз фаросати,
мулохазалари билан ҳар бир беҳато
сайёра ўқини ўз орқасидан эргашти-
рар эди. Мен дедим: *“Гўё қаровчи
кўрганини ўз кўзи билан мушоҳида
этгани каби”*.

У ақл кўзи билан барча ишлар
оқибатининг мушоҳидидир. Агар у би-
рор нарсани амр қилса ёки бир нарсага
ишорат қилса, у асло қайтмасди ёки у
бирор нарсага қасдланса, беқарорлик,
евгилтаклик ва сусткашликка мансуб
бўлмаслик учун ўз қатъияти жиловини
у нарсадан сира бузмасди. Мен
дедим:

*Агар у бир сўз айтса ёки бир нарсага
ишорат қилса,
Унинг амрини шу (иш) хусусида
узил-кесил фармон деб билавер.*

Унинг лақабларини қўшганларида
Темурни етти иқлим соҳибқирони,
еру сувни идора қиладиган (зот),
подшоҳлару султонлар жаҳонгири деб
атардилар...

Бўлим

Темур олимларга меҳрибон бўлиб,
саййиду шарифларни ўзига яқин ту-
тарди. Уламолар ва фозилларга тўла-
тўқис иззат кўрсатиб, уларни ҳар
қандай кимсадан батамом муқаддам
кўрарди. Уларнинг ҳар бирини ўз мар-
табасига қўйиб, ўз икрому ҳурматини
унга изҳор этарди. Уларга нисбатан
ўз муруввати бисотини ёярдики, бу
муруввати унинг ҳайбати билан ара-
лаш эди. Улар билан мазмунли баҳс
ҳам юритар эдики, бу баҳсида инсофу
ҳиммат бўларди. Унинг лутфи қаҳри
ичига қорилган бўлиб, кўрслиги эзгу-
лиги орасига қўшилган эди. Шеър:

*Қудратни жам қилган икки хил
там унда бўлиб,
Гўё у, хурсандчилик ҳам, ҳафачилик
ҳам эди.*

Яна айтилган:

*Душманларига нисбатан аччиқ юзли,
қабиҳ,
Дўстлари учун асал сингари ширин
(сўз) у, хуштаъб эди.*

Темур хар кандай хунар ва касб бўлмасин, агар унда бирон фазилат ва шарофат бўлса, шу касб эгаларига ғоятда меҳр қўйган эди. У табиатан масхарабоз ва шоирларни ёктирмас, мунажжиму табибларни (ўзига) яқин тутиб, улар гапларига эътибор қилар ва сўзларини тингларди. Ўз фикрини пешлаш мақсадида у муттасил шатранж ўйнардди. Унинг ҳиммати кичик шатранж (ўйнаш)дан олий бўлиб, у катта шатранж ўйнардди..... Темур тарих (китоб)лари, худонинг раҳмати ва саломи бўлғур анбиёлар қиссаларини, подшоҳлар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо – сафарда ҳам, хадарда ҳам ўқитиб, кунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди...

Бўлим

Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб, унинг тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тоғига на текислигу на ғадир-будур орқали йўл топиларди. У ерларнинг барча томонларида ўз айвоқчиларини тарқатиб, қолган мулклариди эса жосуслар қўйган эди... (Жосусларнинг) буниси Қохирада, Муизияда бўлса, униси Дамашкла, Шамийсоиядаги сўфийлардан бири эди....

Бўлим

Темурнинг мағрурлиги ва улуғворлигидан, такаббурлик, димоғдорлик ва ҳурматининг шиддатидан шу эдики, теварак-атроф подшоҳлари ва султонлари гарчи хутбада мустақил ва пул зарб этишда мустабид, риёсат ва бошқарувда ягона, идора (қилиш) ва сиёсат ишлари билан (ўзларича) машғул бўла туриб, худди Ширвон ерларининг подшоҳи Шайх Иброҳим,

Хуросон вилоятлари султони Хожа Али ибн Муайяд ат-Тусий, Исфандиёр, ар-Румий ва Ибн Қарамон, Кирмон ҳокими Якуб ибн Али Шох, у ҳам Манташо ҳокими, Арзинжон амири Тахартон, Форс ва Озарбайжон султони, Дашт, Хитой ва Туркистон подшоҳлари, Бадахшон марозибалари ва Мозандарон марожихалари, хулласи калом, Эрон ва Турон подшоҳларидан (Темурга) итоат қилганлар унинг ҳузурига келиб, ҳадя ва тухфалар тақдим этсалар, хизматкор ва қуллик оstonаларида унинг чодирларидан кўзга чалинадиган жойда адаб ва ҳурмат шартларини адо этиб ўтирардилар. Башарти, Темур улардан биронтасини (кўришни) ирода этса, фаррошлардан бирини унга юборар ёки улар тарафига чопарини жўнатар эди...

Бўлим

Темур Самаркандда кўпдан-кўп бўстонлар барпо қилиб, баланд ва мустаҳкам қасрлар бунёд этди. Улар-

нинг ҳар қайсиси ғаробатли тартиб-
да, кўркам ва ажиб сувратда эди.
Бўстонлар асосини мустаҳкам қилиб,
фаҳоматли мевали кўчатлар билан
уларни безади. Улардан бирини Эрам
боғи, иккинчисини Дунё зийнати, яна
бошқасини Фирдавс жаннати, унисини
Шамол боғи, бунисини Олий жаннат
деб атади. Шунингдек, баъзи жой-
ларни буздириб, у бўстонлардан ҳар
бири ичида бир қаср қурдирди. Бу
қасрларнинг қай бирига ўз мажлис-
ларини, ўз суратини турли шакллар-
да: бирида кулиб турган, иккинчиси-
да қаҳрланган, ўзи қилган жанглар
тасвирларини, расмий тантаналарда-
ги суратларини; подшоҳлар, амир-
лар, саййидлар, уламолар ва улуғлар
билан суҳбат қурган мажлислари-
ни; султонларнинг унинг ҳузурида
қўл қовуштириб туришларини, хиз-
мат юзасидан бошқа мамлакатлардан
ҳузурига келган уларнинг подшоҳу
султонларининг вакилларини, ўзининг
ов ҳалқаларию яширин сайдлари-
ни, Ҳинд, Дашти (Қипчок) ва Ажам

жангларию ўз зафарлари суратини, душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини, ўз авлодлари, набиралари, амирлари, қўшинлари суратларини, айшу ишрат мажлислари ва шароблари, қадахларию соқийларини, ўз улфати қўшиқчиларининг, турли макомдаги ғазалхонлик куйчиларининг, хузуридаги севгилиларию (никоҳидаги) пок хонимларнинг ва буларнинг бошқа унинг бир-бирига ўхшаб, уланиб кетган, унинг бутун умри мобайнида ўзга мамлакатларда воқеъ бўлган ходисалар суратларини тасвирлатди. Булар ҳаммаси ҳеч бир ноқиссиз ва зиёдасиз, қай тарзда юз берган бўлса, шундайлигича акс эттирилди. Бундан мақсади: ўзининг ишларидан ғойибона хабардор бўлиб, уларни ўз кўзи билан мушоҳада этмаганларга яққол намоён қилиб кўрсатиш эди.

Агар Темур бирор томонга отланиб, Самарқанд (унинг) қўшинларию ёрдамчиларидан холи бўлиб, ўша бўстонлар бўш қолса, шаҳар аҳлидан

бадавлату мискинлар у (бўстон)ларга караб йўл олардилар. Чунки бу боғлардан кўра яхши ва ажойиб дам оладиган, булардан кўра роҳатланишга мувофиқроқ ва осойиштароқ жой йўқ эди. Боғлардаги ширин, маза-ли мевалар эса барчага баб-баравар (текин) эди. Чунки мевалардан бир кинтори ҳам арзимаган баҳога бўлса-да, сотилмасди. Шунингдек, Темур Самарқанднинг атрофлари ва этакларида бир неча қасабалар бунёд этиб, уларни шаҳарлар келинчаклари бўлган Миср (Қоҳира), Димашқ, Бағдод, Султония, Шероз каби азим ва марказий шаҳарлар номи билан атади. Самарқанд билан Кеш (Шахрисабз) ўртасида бир бўстон барпо этиб, унда бир қаср курдирди ва уни Тахта Қорача деб атади. Ҳикоя қиладиларки, қаср қурувчиларидан бировининг бияси йўқолиб, олти ой шу бўстонда ўтлаб юргандан кейин уни топиб олган.

Ибн Халдун

“Таржимаи ҳол” дан
Мўғул-татар султони
Амир Темур билан учрашув

Амир Темур Рум мамлакатини забт этиб, Сивосни харобага айлан-тирганлиги ва Шомга қайтганлигидан Миср (аҳли) хабардор бўлгач, Султон (Фараж) ўз аскарларини тўплади. Девонул-атони очиб, уларга Шомга юришни эълон қилди. Ўша пайтда мен ўз вазифамдан четлаштирилган эдим....

Олдин Мағрибда эканимда (Темурнинг) келиб кетиши ҳақида кўп бапоратлар эшитган эдим. Иккита самовий (жисмнинг) қирони, яъни тўғри келиб-қолиши ҳақида гапирувчи мунажжимлар, мусалласада (бўладиган) ўнинчи қиронни кутаётган эдилар ҳамда унинг 764 (1374–1375) йилда(содир бўлиши) кутилаётган эди. 761 (1359–1360) йили бир кун Фас (шаҳридаги) Қаравиййин масжида Қустантиниялик хатиб Абу Али

Бадисни учратиб қолдим. У (мунаж-
жимлик) илмининг билимдони эди.
Кутилаётган кирон ва унинг оқибати
хақида ундан сўрадим. У (кирон) ши-
моли-шарқ томонлардаги чодирлар-
да яшовчи сахройи халқдан кучли
лашкарбоши чикиб, подшоҳликлар
ва давлатлар устидан ғалаба қозониб,
кўп ерларни забт этишидан далолат
эканлигини айтди. Қачон бўлиши
хақидаги саволимга “784 (1382–
1383) йилда унинг хақидаги хабар-
лар тарқалади”, – деб жавоб берган
эди. Худди шу гапни менга Оврупо
подшоси Ибн Алфонсининг табиби ва
мунажжими Ибн Зарзар ал-Яҳудий
хам ёзган эди. Раҳматли шайхим,
маъкулот (рационализм)нинг имоми
Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Обилий
билан ё бу хусусда гаплашганимда,
ё сўраганимда, у киши: “Бу яқинда
содир бўлади, сен тирик бўлсанг, ал-
батта кўрасан”, – деб жавоб берган
эдилар...

... Сиз оламнинг султони, дунё-
нинг подшоҳисиз. Одам (Ато) даври-
дан то шу пайтгача Сиз каби подшоҳ

чикқан эмас. Мен ўйламасдан гапирадиганлар (хилидан) эмасман, балки илм аҳлиданман.... Илм аҳлининг аввалгилари ҳам, кейингилари ҳам бирдай иттифокқа келганларки, инсониятнинг кўпчилик қисми икки гуруҳга бўлинади, яъни араблар ва турклар. Араблар ўзларининг пайғамбари (Мухаммад алайҳиссалом) дини (атрофига) бирлашганларида қандай кучли бўлганликларидан сизларнинг хабарингиз бор. Туркларга келадиган бўлсак, уларнинг Эрон подшоҳларига қарши курашлари, подшоҳ Афросиёбнинг (эронликлар) кўлидан Хуросонни тортиб олиши, уларнинг подшоҳликдаги (чуқур) илдизларидан шаҳодатдир. Асабиятда уларга ер юзидаги ҳеч бир подшоҳ, Хусрав ҳам, Қайсар ҳам, Искандар ҳам, Бухтаннаср ҳам тенг кела олмайди. Хусрав форсларнинг каттаси ва шоҳидир. Лекин форслар қаердаю турклар қаерда! Қайсар ва Искандар Рум подшоҳларидир. Лекин румликлар қаердаю турклар қаерда! Бухтаннаср бобилийлар ва наботийларнинг

каттасидир. Лекин улар туркларга тенг кела олармиди? Булар ҳаммаси мен бу подшоҳ (Темур) хақида айтган гапларимнинг ёрқин исботидир...

*Мисрга қайтиш
“Мағриб подшосига мактуб” дан*

... Бу қавмнинг адади беҳисобдир. Агар миллион десанг муболаға бўлмайди, ундан кам деб айтолмайсан. Агар улар ерга чодир тиксалар, бутун майдонни тўлдиради. Лашкарлари кенг ерда юрса уларга фазо ҳам тор бўлиб қолади. Бузғунчилигу ваҳшийлик, ўт-роқ аҳолини асирга олиб, ҳар хил азоб бериш (каби хислатлар) уларга ўзлари яшаган муҳитдан ўтган. (Булар) саҳройи бадавийларнинг одатларидан эканлиги аниқ ва равшан.

Темур уларнинг энг кучли ва буюк подшоҳларидандир. Баъзилари уни (ҳамма нарсани) билувчи деса, баъзилари унинг аҳли байтга ҳурматини кўриб, рофизий эътиқодли деб ўйлашади. Бошқа бировлар эса

уни сеҳр (килишни) ўрганган дейишади. Лекин бу гапларнинг ҳаммаси ҳеч нарсага арзимади. Аслида у ўта ақлли, билимдон, фаросатли, кўп баҳслашадиган, билса ҳам, билмаса ҳам сўзида қаттиқ турадиган (киши эди). Ёши олтмиш-етмишлар ўртасида бўлиб, ўнг тиззаси ишламас эди. Эшитишимча, ёшлик пайтларида найзадан яраланган экан. Яқин масофага у (ўнг оёғини) судраб юради, узок масофага эса уни кишилар қўлларида (кўтариб оладилар).

Мулк Аллоҳникидур ва уни ўз бандаларидан хоҳлаган кишисига беради.

Клавихо

Самарқандга — Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406)

*71. Боязид, Мурод ва Темурбек
исмларининг маъноси*

Темурбек мағлуб этган турк подшосининг номи Алдайри (Елдириш) Боязид, яъни Чакмоқ Боязид деган

маънони англатади. “Чакмок” турк тилида «елдирим» деб аталади. Боязид унинг хакикий исми эди. Отасини Амират (Мурод) деб атар эдилар... Шунингдек, Темурбекнинг асл исми биз атаганимиздек Темурлан эмас, Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг ўз тилида «Темир подшо» дегани, подшо эса уларининг тилида «бек». Темурлан юқоридагига батамом тескари маънони англатади. Уни таҳқирлаш маъносида Темурлан, яъни оқсок Темур деб атайдалир...

Муиниддин Натанзий

Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний

*Амир Соҳибқирон салтанат тахтига
чиққандан сўнг рўй берган жами
фатҳлар зикри*

Амир соҳибқирон Балхни фатҳ этиш ва у ердаги бошқа юмушларни саранжом қилгач, жўнаш жилвини доруссалтана Самарқанд тарафга бурди. Ҳар қаердан келган амирларга ўз хоҳишларига биноан

ватанларига қайтишга рухсат берди. Амир соҳибқирон музни кўприк қилиб, Жайхун дарёсидан ўтди ва Шахрисабзда бир неча кун тургач, Самарқандга йўл олди. У бу табаррук шаҳарни ўзининг тахтгоҳи қилиб тайинлади ва шаҳар деворларини қурдирди. Унинг шариф зоти истиқомат қилмоғи учун бу ерда бир катор уйлар бино қилишди. Самарқанд қисқа фурсатда шунчалик гуллаб яшнадики, олий жаннатга таъна қилиб, ер юзининг беҳиштига айланди. Шаҳарнинг теварак-атрофида ҳам кўркем боғлар ва дилкаш иморатлар бунёд этишди. Рубъи маскуннинг барча жойларидан жуда кўп одамлар бу муборак шаҳар томон отланиб, ҳазрат Амир соҳибқироннинг адолати ва марҳамати соясидан паноҳ топишди.

Ҳазрат султон соҳибқирон табақаси: унинг тартиби, аҳволи ва хислатлари ҳақида хабарлар

Онҳазратнинг феъли ва ахлоқи, тартиби ва ёсоғи ҳақида андоқ зикр

килинади. Унинг мулку миллат ишлари ҳамда дину давлатнинг зарур юмушларини ҳал этиш юзасидан кўрсатган гузал интилишлари ва тахсинли тиришишлари, Хитой сархадидан то Румнинг узок чеккасига ва Фаранггача, Хинд ўлкаси тугаган жойдан Мағриб ва Занг дарёлари бошланишигача, ... мусаххар ва мусаллам қилган ёрқин ниятлари ва тўғри тадбирлари тилга олинади....

Девон ишлари тартиби ва султонлик қилиш тарзлари ҳақида шундай бир қондани жорий этдики, у то олам инқирозигача ақли комил вазирлар учун дастур ва тажрибали ҳокимлар учун ёрлик бўла олади. Унинг давлати ва иқболи юлдузи (балкиши) шу даражада эдики, бир отлик билан бир диёрни олар, бир сўз билан вилоятларни забт этар, таҳдид қилиши биланок тиш-тирноғигача қуролланган лашкарни тор-мор келтирар, бир дўк билан сон-саноксиз қўшинни жойидан кўзғатарди... Амир соҳибқирон (умрининг) ҳақиқий мазмуни ва

унинг номдор уруғи ривоятининг тўври баёни махфий қолмасинким, ул кишининг қалъаларни олгувчи гурзисининг зарбаси ва жаҳонни забт этувчи қиличининг ҳамласи тақдир тилаги, азал ҳукми, қазо ва қадар иродасига мувофиқ содир бўлганди. Сиёсатининг қаттиқлиги, истилосининг одиллиги ва афзаллиги, лашкар тортмок ва жаҳонни идора қилмок тартиблариким, булар давлат собитлигининг муқаддимаси ва абадий саодат бардавомлигининг қондасидир, ул киши томонидан барқарор ва юксак бир даражага етказилган эди...

Унинг доҳиёна ва ҳикматли тадбирларидан яна бири шу эдики, фуқаро ва илм толибларининг вақфлар ва мадрасаларга бўлган ҳуқуқларини (ҳар қимнининг) ҳақиқага лойиқ ва вақф қилувчинининг шартларига мувофиқ тайин қилар, қатъиян ва асло вақф молига дахл этмасди. Вақфлар молидан унинг хазинаси учун ҳеч нарса олмаслик ҳақида вазирларга фармон берган эди. Илму

хикмат аҳли ва фан арбобларига
ғоятда эътиборли эди. Уларни эъ-
зозу икром қилишда муболағалар
кўрсатарди. Тарих китобларини эпи-
тиш орқали қавмлар насаби ва шарҳи
ҳолларини, турк, араб ва ажам под-
шоларининг бўлган жойлари ва
қилган ишларини ҳамда бу илмнинг
тармоқларини жуда чуқур эгаллаган
эди. Мунаввар кўнгли ва муборак
хотири бир равшан кўзгуга айланган
бўлиб, сирлар акси, фикрлар туби,
ишлар оқибати ва тадбирлар хотимаси
офтоб шуъласи янглиғ унинг наздида
ойдин ва якқол эди. Унинг саодатли
иродаси тасарруфи доирасига кирган
барча мамлакатлардаги майхоналар
ва майфурушлик дўконларини ёптир-
ди. Холбуки, Бағдоднинг “Сук ус-
султон”идан, шунингдек, Табриздан,
Султониянинг узун кўчасидан, Ше-
рознинг “Дор ул-латаф”идан, Кир-
моннинг куйи кўчаси ва Хоразмдаги
майхоналардан ҳар куни бир неча ту-
ман маблағ йиғиларди.

Яна унинг мажлисларида илмий масалалар баҳси жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалаларни у яхши тушунар, аксар ҳолларда (унинг фикри) асосли ва тўғри бўлар эди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида кўпинча ҳозиржавоблик қиларди. Ахлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики, унинг сўзлари ва рафторининг хусни жами фазилатлар бобининг дебочаси бўлди. Унинг юриш-туриш тарзи гўзал хулқлар ва одатлар дафтарининг сарлавҳаси бўлди. Ўзининг аксар вақтини сайидлар, олимлар ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди.

Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий

Мужмали Фасиҳий

Етти юз ўттиз олтинчи

(1335–1336) йил

Амир соҳибқирон Амир Темур кўрагон ибн амир Тарағой ибн Бурқул ибн Илангиз ибн Ижил (ёки Ийжол) ибн Қарочар нўён ибн Сўғу – Сичон ибн Эрдамчи ибн Качўли нўён

ибн Тўманайхон ибн Бойсунғурхон
ибн Қайдухон ибн Дутуманинхон
ибн Бўкахон ибн Бўдончархон (ёки
Бўзунжархон) ибн Алонкуво хотун
шаъбон ойининг йигирма бешинчиси
(1336 йил, 9 апрел)да Кешда туғилди.
Унинг туғилиши, тахтга ўтириши ва
вафоти ҳақида бундай дейилган:

*Султон Темур – у (шахс)ки, унга ўхшаш
подшоҳ бўлмаган.*

*Етти юз ўттиз олтинчи (1335–1336)
йил дунёга келди.*

*Етти юз етмиш биринчи (1369–1370)
йил тахтга ўтирди.*

*Саккиз юз еттинчи (1404–1405) йил бу
дунёни тарк этди.*

Алишер Навоий

Мажолис ун-нафоис

Еттинчи мажлис

*Салотини изом ва авлоди во-
жуб ул-эҳтиромлари зикридаким,
баъзи яхши маҳалларда хуб байт
ўқубтурларким, филҳақиқат ўзлари
айтқондек хубдур ва баъзи назм ла-*

*тойифига машғул бўлубтурларким,
ул доғи матлуб ва марғубдур*

Мулук шажарларининг бустони
ва салотин гавҳарларининг уммони,
хоқони жаҳонгири соҳибқирон, яъни:

Темур кўрагон – агарчи назм
айтмоққа илтифот қилмайдурлар,
аммо назм ва насрни андоқ хуб
махал ва мавқеъда ўқубдурларким,
анингдек бир байт ўқуғони минг
яхши байт айтконча бор. Табаррук
хайсиятидинким, ул хазратнинг му-
борак исми бу мухтасарда бўлғай ва
ул латойифдин бири била ихтисор
килилур...

...Ул хазратнинг ғазаби лутфка
мубаддад бўлиб, фазл ва камол аҳли
сари боқиб, бу мисраъни ба вақт
ўқудиким:

Абдол зи бийм чанг бор мусҳаф зад.

(Таржимаси: *Қаландар қўрқувдан
Қуръонга чанг солди*)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Бобурнома

*Вақоизи санайи салос ва тисъа миа
Тўққуз юз учинчи (1497–1498) йил
воқеалари*

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур... Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Хеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдайи маҳфуза дерлар. Самарқанд хазрати амирул мўъминин Усмон замонида мусулмон бўлғондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Холо Мозори Шохға машхурдир. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улув подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур. Қўрғонини, фасилнинг устидин буюрдумким, кадам урдилар. Ўн минг олти юз кадам чиқти.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Манбалар:

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъ-
дайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд биринчи
кисм. 1405–1429 йиллар воқеалари. Форс
тилидан А. Ўринбоев таржимаси. –Т.:
Ўзбекистон, 2008.

Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъ-
дайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд иккин-
чи ва учинчи қисмлар. 1429–1470 йиллар
воқеалари. Форс тилидан А. Ўринбоев
таржимаси. –Т.: Ўзбекистон, 2008.

Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис
// *Алишер Навоий.* Мукаммал асарлар
тўплами. Йигирма томлик. 13-том. Матн-
ни нашрга тайёрловчи С. Ганиева. – Т.:
“Фан”, 1997.

Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли
(Таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи Аш-
раф Аҳмад. –Т.: Нур, 1992.

Амир Темур Кўрагон. Қиссаи Темур ("Малфузоти Темурий"). Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Бобобеков, Ҳ. Бобоев, А. Куронбеков. –Т., 2000.

Амир Темур Кўрагон. Темур қиссаси ("Қиссаи Темурий", "Темур эсдаликлари", "Малфузоти Темурий"), Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Бобобеков, Ҳ. Бобоев, А. Куронбеков, З. Бобокалонов. –Т.: Фан, 2004.

Амир Темур ва Улугбек замондошлари хотирасида. Б. Аҳмедовнинг илмий таҳрири остида. –Т.: Ўқитувчи, 1996.

Амир Темур аجدодлари (Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асаридан). Форс тилидан О. Бўриев таржимаси. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.

Амир Темур васияти. Нашрга тайёрловчи: Тўра Мирзо. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. –М.: Издательство восточной литературы, 1958.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. П. Шамсиев, С. Мирзаев ва Э. Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С. Хасанов. –Т.: Шарк, 2002.

Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. [Ажойиб ал-Макдур фи тарихи Таймур (Те-

мур тарихида тақдир ажойиботлари)]]. I–II китоблар. Араб тилидан У. Уватов таржимаси. –Т.: Меҳнат, 1992.

Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарихи Рашиди. Введение, перевод с персидского А. Урунбаева, Р. Джалиловой, Л. Епифановой. –Т.: Фан, 1996.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Форс тилидан Б. Аҳмедов, Н. Норкулов ва М. Ҳасаний таржимаси. –Т.: Чўлпон, 1994.

Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний (Муиний тарихлари танланмаси). Форс тилидан Фулом Каримий таржимаси. – Т.: Ўзбекистон, 2011.

Муҳаммад Хайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. В. Раҳмонов ва Я. Эгамова таржимаси. –Т.: Шарк, 2010.

Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан Ю. Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406). Перевод со староиспанского И.С. Мироковой. –М. Наука, 1990.

Руи Гонсалес де Клавихо. Самаркандга – Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406 йиллар). Рус тилидан О. Тоғаев таржимаси. –Т.: Ўзбекистон, 2010.

[Салоҳиддин Тошкандий.] Темурнома (Амир Темур Кўрагон жангномаси). Нашрга тайёрловчи П. Равшанов. –Т.: Чўлпон, 1990.

Темур тузуклари (ўзбек, инглиз, француз т.). Форсчадан А. Соғуний ва Х. Кароматов таржимаси. Инглиз тилига М. Деви таржимаси. Француз тилига Л. Лангле таржимаси. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. Тузувчилар: А. Ўринбоев, О. Бўриев. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997.

Уложение Тимура. –Т.: Фан, 1968; –Т.: Чўлпон, 1992.

Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод). Перевод с персидского Д. Юсуповой. –Т.: Фан, 1980.

Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (Мовароуннахр воқеалари. 1360–1370). Форс тилидан О. Бўриев таржимаси. Масъул муҳаррир ва нашрга тайёрловчи А. Ўринбоев. –Т.: Камалак, 1994.

Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Форс тилидан эски ўзбек тилига Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али Бухорий таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А. Аҳмедов, Х. Бобобеков. –Т.: Шарқ, 1997.

Ўринбоев А. Абдураззок. Самаркандийнинг Хиндистон сафарномаси. –Т.: Фан, 1960.

Хофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланома (Шарафномаи шохий). 2-китоб. Форс тилидан С. Мирзаев ва Ю. Ҳакимжонов таржимаси. – Т.: “Шарк”, 2000.

Адабиётлар:

Каримов И. Туркистон – умумий уйимиз. –Т.: Ўзбекистон, 1995.

Каримов И. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997.

Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарк, 1998.

Абдурашмов М. Темур ва Тўхтамыш. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.

Абдурахмонов А. Улугбек академияси. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1994.

Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т.: Шарк, 2000.

Алимов Ў. Амир Темур давлати байроғи // «Мозийдан садо», 2010, №2-3.

Амир Темур жаҳон тарихида. Илмий гуруҳ раҳбари Н. Ҳабибуллаев. –Т.: Шарк, 1996.

Ашраф Аҳмад. Улугбек Мухаммад Тарағай (1394–1449). –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994.

Аҳмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур (Жизнь и общественно-политическая деятельность). –Т.: Университет, 1999.

Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. –Т.: Ўзбекистон, 1997.

Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. –Т.: Ёзувчи, 1996.

Иванин М. Икки буюк саркарда: Чингизхон ва Амир Темур. Рус тилидан А. Маҳкамов таржимаси. –Т.: Фан, 1994.

Исмоил Ака. Буюк Темур давлати. Туркчадан Т. Каххор таржимаси. –Т.: Чўлпон, 1996.

Люсьен Кэрэн. Амир Темур салтанати. Француз тилидан Б. Эрматов таржимаси. –Т.: Маънавият, 1999.

Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати (Тарихий очерк). –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1994; 2-нашри. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996.

Муҳаммаджонов А. Амир Темур. –Т.: Abu matbuot-konsalt, 2011.

Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: Фан, 1968.

Нуриддинов М. Бобурийлар сулоласи. –Т.: Фан, 1994.

Темур ва Улугбек даври тарихи. Бош муҳаррир А. Асқаров. –Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1996.

Уватов У. Соҳибкирон араб муаррихлари нигоҳида. –Т.: Шарқ, 1997.

Файзиев Т. Темурийлар шажараси. –Т.: Ёзувчи – Ҳазина, 1995.

Файзиев Т., Муҳаммадхўжаева Н. Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган темурий шаҳзодалар. –Т.: Мерос, 2002.

Холбеков М. Амир Темурнинг Европа кироллари билан ёзишмалари. – Самарканд, 1996.

Череванский В. Амир Темур. Болалиги. Жанговар йўли. Вафоти (тарихий роман). Русчадан Хуршид Дўстмуҳаммад ва Амиркул Карим таржимаси. –Т.: Ёзувчи, 1993.

Ҳабибуллаева А. Амир Темур ва ибн Халдун. –Т.: Ўзбекистан Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт нашриёти, 2002.

Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Т.: Фан, 1996.

МУНДАРИЖА

<i>Сўзбоши</i>	4
Сохибқироннинг туғилиши ва тарих шохсупасига чиқиши	6
Мовароуннахр учун кураш	16
Амир Темур – марказлашган давлат асосчиси	27
Амир Темур – Турон давлати хукмдори	37
Турон мамлакати хавфсизлиги йўлида	56
Амир Темурнинг ҳарбий юришлари ва саркардалик маҳорати	65
Давлат бошқаруви	75
Мамлакат ободонлиги	83
Амир Темур дипломатияси	91
Амир Темур ва авлодлари шажараси	98
Сохибқирон Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни	99
<i>Амир Темур васияти</i>	106

<i>“Темур тузуклари”дан</i>	108
Темурийлар даври манбаларида Амир Темур тавсифи	125
<i>Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур</i> фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари)	125
<i>Ибн Халдун. “Таржимаи ҳол”дан</i>	136
<i>Клавихо. Самарқандга – Амир</i> Темур саройига саёҳат кундалиги (1403–1406)	140
<i>Муиниддин Натанзий. Мунтахаб</i> ут-тавориhi Муиний	141
<i>Фасиҳ Аҳмад Ҳавофий.</i> Мужмали Фасиҳий	146
<i>Алишер Навоий. Мажолис</i> ун-нафонс	147
<i>Заҳририддин Муҳаммад Бобур.</i> Бобурнома	149
<i>Фойдаланилган манба ва</i> <i>адабиётлар руйхати</i>	150

Тарих ва шахс
Илмий-оммабон нашр

АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ,
ҚАҲРАМОН РАЖАБОВ

АМИР ТЕМУР

(Рисола)

Муҳаррир Алишер Саъдулла
Бадний муҳаррир Р. Зуфаров
Техник муҳаррир ва саҳифаловчи
Д. Габдрахманова
Мусаххих С. Саломутдинова

Нашриёт лицензияси АІ № 158.14.08.09.
Босишга 2013 йил 4 апрелда рухсат этилди.
Бичими 70x108¹/₃₂. Офсет қоғози. «Virtes
Peterburg» гарнитурасида. Офсет босма усулида
босилди. Шартли босма табоғи 3,5. Нашр
табоғи 3,26. Адади 2000 нусха.
Буюртма №13-23.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

М-81 Мухаммаджонов А.

**Амир Темур: / А.Мухаммаджонов,
К.Ражабов; муҳаррир А.Саъдулла. –
Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 160 б. –
(Тарих ва шахс).**

ISBN 978-9943-01-908-9

Ушбу рисолада йирик давлат арбоби ва саркарда соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёт йўли, зафарли ҳарбий фаолияти, шахсияти, унинг сиёсий фаолияти, жаҳон давлатчилиги тарихида тутган ўрни содда ва кизиқарли услубда ёритилган.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**УЎК: 94(575)(092) Амир Темур
КБК 63.3(5Ў)4**